

Basiskwaliteit Natuur

Handreiking voor boerenland
en stedelijk gebied in de
provincie Groningen

**Uitgave behorende
bij het boek**

Inhoud

BASISKWALITEIT NATUUR 3

Leeswijzer 7

BOERENLAND 8

39 Laagveenpolders in Noord-Nederland 12

40 Zeekleipolders in Noord-Nederland 20

48 Veenkoloniën 28

49 Heideontginning in Noord-Nederland 35

STEDELIJK GEBIED 44

59 Steden op zeelei 48

64 Het landelijke noordoosten 56

Tinbergen-plaatjes

Hoogleraar Luuk Tinbergen presenteerde in zijn boek *Vogels in hun domein* (1941) zijn onderzoek naar de biotoopkeuze van Nederlandse broedvogels. Met eenvoudige tekeningen illustreerde hij verschillende bostypen en hun vogelgemeenschappen. Geïnspireerd op dit werk hebben Robert Kwak & Jip Louwe Kooijmans in hun boek *Nederlandse Vogels in hun domein* (2021) de hedendaagse vogelgemeenschappen van alle Nederlandse landschappen beschreven.

Twee van de beroemde illustraties uit Luuk Tinbergens *Vogels in hun domein*. Het gemengde bos in de binnenduinrand herbergt een rijke vogelbevolking, zowel in variatie als in aantallen. Het 35 jaar oude dennenbos is daarentegen relatief arm aan vogels.

Colofon

Uitgave behorende bij het boek

Kwak, R. & Louwe Kooijmans, J. (Vogelbescherming Nederland). 2021. Nederlandse vogels in hun domein. KNNV Uitgeverij, Zeist

Tekst

Robert Kwak & Jip Louwe Kooijmans

Met: Marjanne Klok-Havinga – 64; Gert Ottens – 49; Kees de Pater – Boerenland; Celine Roodhart – 39, 40, 48; Anton Stortelder – landschapsbeschrijvingen

Tekstadvies

Overige flora & fauna: Maurice La Haye, Zoogdiervereniging; Kars Veling, Vlinderstichting; Linde Slikboer, EIS; Ronald Zollinger, Ravon

Tekstredactie

Nienke Beintema & Marie Baarspul

Redactioneel advies

Jack Folkers, KNNV Uitgeverij

Eindredactie

Jip Louwe Kooijmans

Vormgeving, omslagontwerp

Sam Gobin Grafisch Ontwerp

Grafieken, fotocollages, infographics

Sam Gobin Grafisch Ontwerp

Illustraties

Elwin van der Kolk (vogels); Jasper de Ruiter (overige fauna);

Fotografie

Wim van der Ende (landschapsfoto), overige foto's zie fotoverantwoording boek (p. 680)

Omslagfoto

Wim van der Ende (landschapsfoto)

Vogelgegevens en -analyses, kaarten

Sovon Vogelonderzoek Nederland

© 2023 Vogelbescherming Nederland/KNNV Uitgeverij

www.vogelbescherming.nl

www.knnvuitgeverij.nl

Natuur ontdekken en beleven

KNNV Uitgeverij is dé uitgever van informatieve boeken over natuur & landschap. Daarmee geeft de uitgeverij waardevolle kennis door aan een breed publiek. Zo dragen we bij aan de bescherming van de Nederlandse natuur én aan het plezier dat u eraan beleeft.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, microfilm, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photocopy, microfilm or any other means without the written permission from the publisher.

Basiskwaliteit Natuur

Toekomstperspectief voor de biodiversiteit in Nederland

Wat is Basiskwaliteit Natuur?

Zeldzame soorten wilde planten en dieren, de parels van de Nederlandse biodiversiteit, worden vaak beschermd en in stand gehouden binnen aangewezen natuurgebieden. Het zijn echter niet alleen de zeldzame soorten die onze aandacht vragen. Veel van de tot voor kort algemeen voorkomende soorten gaan ook dramatisch achteruit. Voor de instandhouding en het herstel van de Nederlandse biodiversiteit is het daarom noodzakelijk dat niet alleen de kwaliteit van de natuurgebieden op orde komt, maar die van de totale leefomgeving. Daarvoor is het concept Basiskwaliteit Natuur ontwikkeld.

Buiten de aangewezen natuurgebieden, bijvoorbeeld in het boerenland en stedelijke gebied, zal er altijd sprake zijn van maatschappelijk gebruik van gronden. Met Basiskwaliteit Natuur willen we bereiken dat dit gebruik samengaat met een set aan condities waardoor algemene soorten, van planten tot insecten en vogels, zich kunnen herstellen en duurzaam kunnen overleven.

Dit is het moment

We staan aan de vooravond van forse ingrepen. In grote delen van het boerenland starten gebiedsprocessen in het kader van het NPLG (Nationaal Programma Landelijk Gebied). Dit is dan ook hét moment om die gebieden een impuls te geven en te kiezen voor integrale maatregelen die naast betere natuur óók leiden tot noodzakelijk herstel van de waterkwaliteit en de klimaatverandering tegengaan.

Met het realiseren van Basiskwaliteit Natuur wordt ook bijgedragen aan het bereiken van de doelen van de Vogel- en Habitatrichtlijn en het klimaatbestendig maken van stedelijk gebied. Bovenal draagt Basiskwaliteit Natuur bij aan het herstel van biodiversiteit en de leefbaarheid van ons land. Een groene en natuurrijke omgeving heeft een positieve invloed op de gezondheid, de cognitieve ontwikkeling van kinderen en de waardering voor de omgeving door bewoners.

Vogels tellen als basis

Basiskwaliteit Natuur gaat over alle soorten wilde planten en dieren die in ons land algemeen zouden moeten voorkomen, dus niet alleen vogels. Voor het bereiken van Basiskwaliteit Natuur moet dan ook naar meer soortgroepen gekeken worden. Vogels zijn echter wel een relatief goed onderzochte soortgroep en vormen een goede start om aan de slag te gaan met Basiskwaliteit Natuur.

Professionals, maar vooral ook vele duizenden vrijwilligers, tellen en turven al decennialang de vogels. Sovon Vogelonderzoek Nederland bundelt deze gegevens en op basis van hun Vogelatlas van Nederland (2018) heeft Vogelbescherming Nederland een zeer uitgebreid boekwerk gepubliceerd over de algemene en karakteristieke vogelsoorten die thuishoren in de veelheid aan Nederlandse landschappen.

Voor elk van de in totaal 71 'domeinen' worden in het boek bodem, vegetatie, historie en huidig gebruik evenals de huidige toestand van de vogelgemeenschap beschreven, laatstgenoemde zowel in de broedtijd als in het winterseizoen. Wat is de invloed van de mens op het landschap en dus op de vogels die erin leven? En wat is er nodig om in elk landschap

PROVINCIEKAART DOMEINEN GRONINGEN

Kust & Duin

- 1 Noordzee
- 2 Waddenzee
- 5 Kust Waddeneilanden

Zoetwater & Moeras

- 9 Afgesloten zeearmen
- 10 Zeekleimoeras
- 11 Laagveenmoeras Noord-Nederland
- 16 Wateren op zand

Heide & Hoogveen

- 17 Hoogveen Noord-Nederland
- 19 Heide Noord-Nederland

Bos

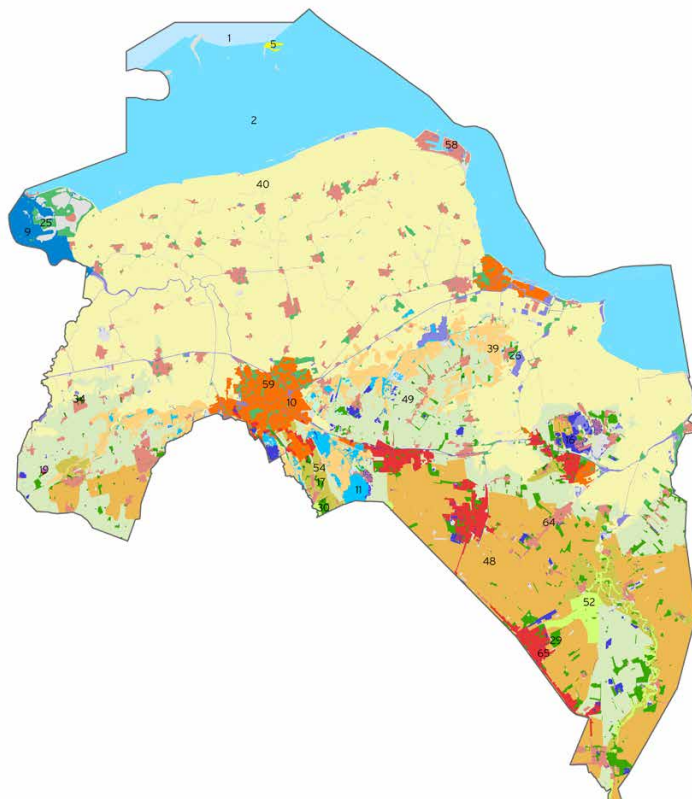
- 25 Zeekleibos
- 26 Broekbos Noord-Nederland
- 29 Veenkoloniebos
- 30 Heidebebossing Noord-Nederland
- 34 Oud bos Noord- en Midden-Nederland

Boerenland

- 39 Laagveepolders Noord-Nederland
- 40 Zeekleipolders Noord-Nederland
- 48 Veenkoloniën
- 49 Heideontginning Noord-Nederland
- 54 Hoevelandschap Noord-Nederland

Stedelijk gebied

- 58 Terpdorpen en havenstadjes
- 59 Steden op zeelei
- 64 Dorpen Noordoost-Nederland
- 65 Steden Noordoost-Nederland

tenminste de basiskwaliteit te realiseren en waarborgen? Nederlandse Vogels in hun Domein (2021) is een wenkend perspectief met veel voorbeelden. Het is bedoeld als uitnodiging om in actie te komen en samen Nederland mooier en klaar voor de toekomst te maken.

Handreiking voor Groningen

Door het herstel van de landschapskwaliteit (kwaliteit voor natuur) worden de voorwaarden gecreëerd voor herstel van de soortenrijkdom (kwaliteit van natuur).

Wat daarbij vaststaat, is dat de aanpak van kwaliteitsverbetering in de richting van Basiskwaliteit Natuur zal moeten plaatsvinden vanuit een gegronde kennis van de regio en op basis van intensieve regionale samenwerking tussen alle betrokken partijen: van Rijk tot provincies, gemeenten, waterschappen, het bedrijfsleven, terreinbeherende organisaties, particuliere grondeigenaren en een breed scala aan belangenorganisaties waaronder vogelwerkgroepen en burgerinitiatiefgroepen.

Om al deze partijen een handreiking te bieden om aan de slag te gaan met de invulling van Basiskwaliteit Natuur in de provincie, heeft Vogelbescherming Nederland de belangrijkste (lees: grootste of meest kenmerkende) domeinen per provincie geselecteerd. De focus ligt daarbij in alle provincies op agrarisch gebied. Niet alleen omdat twee derde van het landoppervlak van Nederland uit agrarisch gebied bestaat, maar ook omdat de discussie over landbouw de afgelopen periode breed op gang is gekomen. Zonder basiskwaliteit in de landbouwgebieden kan de biodiversiteit in Nederland zich niet herstellen.

Op de kaart zijn de domeinen die voorkomen in Groningen ingetekend. De tabel geeft de omvang van de domeinen aan. Voor de provincie Groningen zijn vier domeinen in agrarisch gebied en twee in urbaan gebied geselecteerd en samengebracht in deze handreiking.

Tabel 1. Oppervlakte per domein in Groningen.

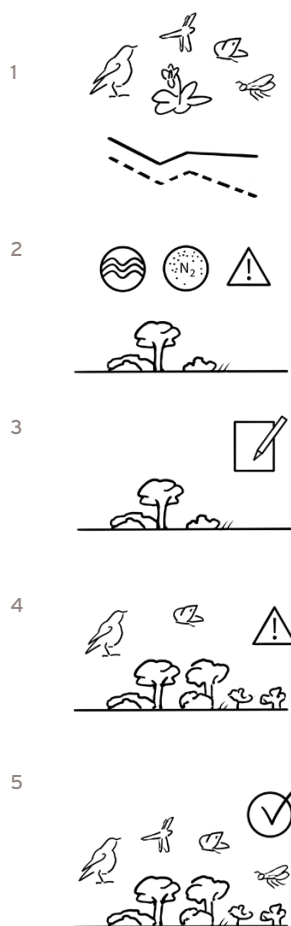
	Bruto oppervlakte (km ²)
GRONINGEN TOTAAL	2.955
KUST & DUIN	
1 Noordzee	35
2 Waddenzee	542
5 De kust van de Waddeneilanden	1
ZOETWATER & MOERAS	
9 Afgesloten zeearmen	23
10 Zeekleimoeras	38
11 Laagveenmoeras in Noord-Nederland	21
16 Wateren op zand	23
HEIDE & HOOGVEEN	
17 Hoogveen in Noord-Nederland	<1
19 Heide in Noord-Nederland	1
BOS	
25 Zeekleibos	37
26 Broekbos in Noord-Nederland	7
29 Veenkoloniebos	19
30 Heidebebossing in Noord-Nederland	38
34 Oud bos in Noord- Midden- en Oost-Nederland	2
BOERENLAND	
39 Laagveepolders in Noord-Nederland	97
40 Zeekleipolders in Noord-Nederland	1.106
48 Veenkolonien	326
49 Heideontginning in Noord-Nederland	348
52 Beekdalen in Noord- en Oost-Nederland	24
54 Hoevelandschap in Noord-Nederland	50
STEDELIJK GEBIED	
58 Dorpen en kleine steden in Noordwest-Nederland	52
59 Grote steden in Noordwest-Nederland	72
64 Dorpen en kleine steden in Noordoost-Nederland	57
65 Steden in Noord-oost-Nederland	59

De totale omvang van de domeinen samen is groter dan het oppervlak van Groningen. Dit komt doordat sommige domeinen elkaar overlappen. Veel waterlopen vormen een eigen domein, maar zijn ook een landschaps-element in andere domeinen zoals in stedelijk gebied of boerenland.

Tot slot

Basiskwaliteit Natuur is een relatief nieuw begrip van de kwaliteit van de Nederlandse natuur. Het moet leiden tot een gezamenlijke inspanning om de natuurkwaliteit van landschappen te verbeteren en duurzaam in stand te houden. Meerdere partijen werken op dit moment aan de wetenschappelijke onderbouwing van het concept, het samenstellen van soortenlijsten voor overige flora en fauna, het uitvoeren van pilots en het ontwikkelen van tools. Wachten totdat dit alles tot in detail is uitgewerkt, is echter geen optie. Snel handelen kan verdere schade aan biodiversiteit en kwaliteit van leven een halt toe roepen. Daarom pleit Vogelbescherming Nederland naast verankering van het concept Basiskwaliteit Natuur in de gebiedsprocessen op bestuurlijk niveau, voor een ‘doen-leren-beter-doen-cyclus’ in de uitvoering. Deze cyclus stelt ons in staat om onmiddellijk actie te ondernemen en de negatieve trend in biodiversiteit om te buigen naar een positieve trend!

Voor het ontwikkelen van Basiskwaliteit Natuur werkt Vogelbescherming samen met een breed scala aan organisaties en instellingen, onder andere: Soorten NL, Naturalis, Delta-plan Biodiversiteitsherstel, Sovon en het ministerie van LNV.

Hoe bereik je Basiskwaliteit Natuur?

Stap 1 Huidige en toekomstige natuurkwaliteit bepalen Stel de minimale streefwaarden voor de aanwezigheid van algemene plant- en diersoorten, bijvoorbeeld aan de hand van situaties uit het verleden of uit vergelijkbare gebieden met een grote soortenrijkdom. Vergelijk deze referentiewaarden met gegevens van recente natuurmonitoring om de huidige natuurkwaliteit te bepalen.

Stap 2 Omgevingsvariabelen analyseren Begrijp de relaties binnen het ecologische systeem: welke milieu-, landschappelijke en beheercondities zijn beperkend voor de natuurkwaliteit? Denk hierbij aan bijvoorbeeld grondwaterpeil, stikstofbelasting, afwezigheid van landschapselementen of het maaibeheer. Hieruit volgt wat de randvoorwaarden zijn om basiskwaliteit te bereiken.

Stap 3 Formuleren van herstelmaatregelen Aan de hand van de in stap 2 vastgestelde randvoorwaarden kunnen maatregelen worden geformuleerd om drukfactoren op te heffen. In dialoog met actoren uit de omgeving wordt bepaald welke van deze maatregelen gewenst en haalbaar zijn om de milieu- en landschappelijke condities te verbeteren.

Stap 4 Uitvoeren van maatregelen Voer de gekozen maatregelen voor milieu, inrichting en beheer uit. Doe dit altijd in samenspraak met en met medewerking van actoren uit de omgeving. No-regret-maatregelen kunnen op korte termijn bijdragen aan het bereiken van basiskwaliteit. Deze kunnen daarnaast een positieve stimulans zijn voor actoren, waardoor ze de weg vrijmaken voor complexere maatregelen die meer afstemming vragen.

Stap 5 Meten en verbeteren Volg de voortgang van de uitvoering van maatregelen, bijvoorbeeld door middel van kritische prestatie-indicatoren (KPI's). Daarnaast is het van belang om te monitoren wat het effect is van de maatregelen op soortgroepen. Waargenomen afwijkingen in de verwachte effecten kunnen aanleiding geven tot bijstelling. Het is bijvoorbeeld goed mogelijk dat maatregelen genomen worden waarop de indicatoren goed reageren, maar waardoor de gewenste soorten toch niet naar het gebied komen. Dit moet leiden tot het opnieuw doorlopen van stap 1 t/m 4.

Leeswijzer

24 Bos in de IJsselmeerpolders

Bosgebiedden en parken in Flevoland en de IJsselmeerpolder

De bos van de IJsselmeerpolders ligt voor een groot deel in de IJsselmeerpolder, tussen de polder en de IJssel. Het bosgebied is opgevoerd op de kaart van de IJsselmeerpolder. Het bosgebied is opgevoerd op de kaart van de IJsselmeerpolder. Het bosgebied is opgevoerd op de kaart van de IJsselmeerpolder.

Op de afbeelding zijn de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten te zien. De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten.

De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten. De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten.

DOMEIN

ECOLOGISCHE KARAKTERISTIEK EN PLAATSAANDUIDING VAN HET DOMEIN

De teksten van de domeinbeschrijvingen hebben een vaste opbouw. Elke tekst begint met een beschrijving van de ontstaansgeschiedenis van het landschap in dit domein. In de kantlijn staat een kaartje dat aangeeft waar het domein in Nederland ligt.

TOESTAND VAN DE VOGELWERELD

Hier volgt een beschrijving van de ontwikkeling van de vogelgemeenschap in dit domein onder invloed van de landschappelijke veranderingen. Hierbij staan de trendgrafieken van de broedvogels per gilde (gebaseerd op nestplaatskeuze) en de trendgrafieken van de wintervogels per gilde (gebaseerd op voedselkeuze). Alleen gilden met voldoende gegevens zijn weergegeven in de grafieken.

OVERIGE FLORA EN FAUNA

Dit is een beknopte beschrijving van enkele andere diersoorten en planten die typerend zijn voor dit domein. Enkele daarvan zijn afgebeeld in de kantlijn.

24 Bos in de IJsselmeerpolders

algemene broedvogels

De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten. De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten.

De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten. De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten.

Broedvogels | wintervogels

Dit is een korte beschrijving van de huidige vogelgemeenschap in dit domein in de broedtijd en in de wintertijd. In het 'Tinbergenplaatje' op de rechterpagina staat een landschapsfoto van het domein per seizoen met het gemiddeld aantal vogels per 10 hectare. Elk symbool staat voor 1 broedpaar in de broedtijd of voor 2 individuen in de wintertijd. Groepsvogels met een dichtheid van 5 of meer individuen per 10 ha zijn consequent weergegeven als een groep van 5. Onderaan de linkerpagina staan de minder algemene vogels in dit domein. Elk symbool staat voor een vogelsoort met een dichtheid van 0,45-4,5 broedpaar per km² in de broedtijd of 0,9-9 individuen per km² in de winter. In de legenda staan de soorten in volgorde van talrijkheid; de soort met de hoogste dichtheid wordt steeds als eerste genoemd.

BASISKWALITEIT NATUUR

Drukfactoren & goede voorbeelden

Op de linkerpagina staat een beschrijving van de specifieke drukfactoren in dit domein. Deze hebben een vaste volgorde.

ABIOTIEK

Beschrijving van de drukfactoren op abiotische (milieu-)condities die spelen in dit domein.

INRICHTING

Beschrijving van de drukfactoren op de inrichtingscondities die spelen in dit domein.

BEHEER EN GEBRUIK

Beschrijving van de drukfactoren van het beheer en gebruik die spelen in dit domein.

GOEDE VOORBEELDEN

Op de rechterpagina staan beschrijvingen van het handelingsperspectief om te komen tot Basiskwaliteit in dit domein. Meestal aan de hand van goede voorbeelden, concrete projecten of specifieke gebieden.

In de omvang ligt de kracht

De bos van de IJsselmeerpolder is een van de grootste bosgebieden in Nederland. Het bosgebied is opgevoerd op de kaart van de IJsselmeerpolder. Het bosgebied is opgevoerd op de kaart van de IJsselmeerpolder.

Goede samenvatting bosgebieden

De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten. De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten.

De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten. De afbeelding toont de veranderingen in de diversiteit van vogelsoorten, de dichtheid van vogelsoorten en de dichtheid van vogelsoorten.

Boerenland

Doorkruis je Nederland, dan zie je voornamelijk agrarisch gebied. Twee derde van ons land is boerenland. De invloed van de landbouw op de vogelbevolking is dan ook ongekend groot. Niet alleen op de akkers en weilanden zelf, maar door het ruimtebeslag, de waterhuishouding en de invloed op de kwaliteit van lucht, water en bodem, ook ver daarbuiten. Wel zijn er grote onderlinge verschillen tussen de landsdelen. In Laag-Nederland (westen en noorden) domineren open landschappen met voornamelijk grasland. Hoog-Nederland (oosten en zuiden) kent voornamelijk kleinschalig cultuurlandschap met bomen en andere opgaande landschapselementen tussen de weilanden en akkers. Daarmee verschilt ook de vogelbevolking. Zo zijn er amper weidevogels in Hoog-Nederland, terwijl vogels van het kleinschalige cultuurlandschap maar mondjesmaat in het lage westen en noorden te vinden zijn. Schaalvergroting en intensivering in de landbouw hebben in de afgelopen decennia tot een enorme teruggang van eens algemene boerenlandvogels geleid. Slechts een enkele soort heeft van de intensivering geprofiteerd.

Ingrijpend veranderd cultuurlandschap

Ruim de helft van heel Nederland bestaat uit landbouwgrond – als je de grote wateren niet meerekent, is dat zelfs twee derde deel, bij elkaar een kleine 2 miljoen ha. Dat is niet van gisteren: de eerste landbouw in ons land dateert van 5000 jaar voor Christus. Maar vooral de ontwikkelingen in de afgelopen eeuwen hebben het landschap ingrijpend veranderd. Hoog- en laagveengebieden werden na turfwinning omgezet in landbouwgrond, kwelders op de zee ‘veroverd’, bossen gekapt, plassen drooggemalen en moerassen gedempt. Wel is het oppervlak aan landbouwgrond van 1980 tot 2019 met 10% afgenomen, vooral als gevolg van stadsuitbreiding. Deze ontwikkeling zal zich zonder twijfel de komende decennia voortzetten.

Van het agrarisch cultuurlandschap bestaat meer dan de helft uit grasland, merendeels ten behoeve van de (melk)veehouderij. Naast grasland is nog eens zo’n 10% in gebruik voor voedergewassen, voornamelijk mais. Een kwart is akkerbouwgrond en een kleiner deel is ingericht ten behoeve van (glas)tuinbouw, bollen en fruitteelt.

In Hoog-Nederland is in de afgelopen honderd jaar een intensief gebruikt cultuurlandschap ontstaan. Een eeuw geleden kende dit deel van ons land nog grote oppervlakten heide en overige ‘woeste gronden’. Die vormden destijds een integraal onderdeel van gemengde boerenbedrijven, samen met kleine akkers op de hoger gelegen delen en graslandjes in de beekdalen. Na de invoering van prikkeldraad en kunstmest begin vorige eeuw zijn deze woeste gronden ontgonnen en in productie genomen, met een kleinschalig cultuurlandschap als resultaat. Dit coulisselandschap kenmerkt zich door kleine percelen grasland en akkertjes, afgewisseld met houtwallen, heggen en bos. Als gevolg van rationalisering, schaalvergroting, ruilverkaveling en verandering in gewassen is dit landschap de afgelopen decennia flink op de schop gegaan. Zomergranen maakten plaats voor mais en bloemrijke weilandjes weken voor raaigras. Honderden kilometers aan houtwallen en andere lijnvormige landschapselementen werden gerooid. Desondanks zijn er in verschillende delen van Hoog-Nederland nog kenmerken van het oude cultuurlandschap terug te zien.

Door de aanwezigheid van zee en rivieren, ontstond door ontginning, landaanwinning en inpoldering, in Laag-Nederland een heel ander agrarisch landschap. In grote delen van Friesland, in Noord- en Zuid-Holland en in Utrecht vormde zich een open landschap met natte graslanden, doorsneden door sloten en greppels en afgewisseld met meren, dat vooral in gebruik werd genomen door melkveehouders. Ook dit landschap veranderde in de laatste 50 jaar flink van karakter. Ten behoeve van de landbouw werd het grondwaterpeil verlaagd, van 20 tot 40 cm in de jaren 50 tot vaak meer dan 60 cm nu. Kilometers sloten werden dichtgegooid en de bloemrijke weilanden transformeerden in monotoon-groene raaigrasakkers. Een kwart van die graslanden is ook nog eens tijdelijk, hetgeen betekent dat ze om de paar jaar worden omgeploegd of gescheurd, met extra negatieve gevolgen voor de biodiversiteit.

Uitgestrekte akkerbouwgebieden bevinden zich met name op de vruchtbare zeekleigebieden langs de kust van Groningen en in Friesland, Flevoland, Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden. Met uitzondering van de IJsselmeerpolders vormden deze gebieden tot in de vorige eeuw een mozaïek van akkers afgewisseld met niet-productieve landschapselementen. In de akkers zelf stonden kruiden en bloemen tussen de productiegewassen. Ook hier heeft schaalvergroting het boerenlandschap eenvormiger gemaakt.

Toch doet deze grove indeling in kleinschalig cultuurlandschap en grootschalig akker- en weidelandschap geen recht aan de vele agrarische landschapstypen die ons land óók kent. Denk aan de Limburgse heuvels op lössgrond met bossen, heggen en slingerende beekjes, de boomgaarden in de Betuwe en de bloembollenvelden langs de duinen. Delen van het boerenland zijn bestemd voor grootschalige glastuinbouw.

Vogels van het boerenland

Elk agrarisch landschap heeft een eigen kenmerkende vogelbevolking, zowel in de broedtijd als in de winter. We onderscheiden vogels van het kleinschalig cultuurlandschap, weidevogels en akkervogels – allemaal soorten waarvan het oorspronkelijk leefgebied niet door de mens was gevormd. Vanuit hun natuurlijke habitat hebben ze zich aangepast aan het specifieke cultuurlandschap dat veelal kenmerken van het oorspronkelijke leefgebied kent. Zo is onze nationale vogel, de grutto, van origine een vogel van hoogveen en open moeras, maar nu bij uitstek een weidevogel. De driedeling geeft overigens slechts een globaal beeld; een deel van de vogels komt in verschillende landschapstypen voor. Veldleeuweriken rekenen we tot de akkervogels, maar deze komen bijvoorbeeld ook in weidelandschappen en heideterreinen voor. De indeling geeft een beeld van soorten die in de betreffende landschapstypen relatief veel voorkomen of -kwamen.

Broedvogels

De Nederlandse graslanden hebben een unieke vogelgemeenschap: de weidevogels. Deze groep is afhankelijk van open, uitgestrekte, vochtige en kruidenrijke weilanden, waarvan delen in het vroege voorjaar onder water staan en waar sloten en greppels doorheen lopen. Tot de weidevogels behoren steltlopers als grutto, tureluur, scholekster en Kievit, maar ook zeldzame soorten zoals kemphaan en watersnip. Het zijn alle bodembroeders, waarvan (met uitzondering van de scholekster) de kuikens zelfstandig voedsel zoeken in het gras, in de vorm van bovengrondse insecten en andere ongewervelden. Tot de weidevogels behoren ook slobbeend en zomertaling, eenden die afhankelijk zijn van plassen en sloten met een flauw talud. Nederland is mondiaal gezien van groot belang voor weidevogels, met name voor de steltlopers. Van de grutto broedt maar liefst zo'n 80% van de Europese populatie in ons land en van de Kievit bijna 10%.

Typische akkervogels zijn gele kwikstaart, patrijs en veldleeuwerik, hoewel deze soorten ook in grasland voorkomen. Het zijn bodembroeders die open gebieden nodig hebben met kruidenrijke stukken. Daar vinden ze zaden en insecten, en plekken om te schuilen en te broeden. Een opvallende akkervogel is de grauwe kiekendief, die in lage aantallen in Noordoost-Groningen en Flevoland broedt. Deze sierlijke roofvogel jaagt op muizen en jonge vogels in de akkerranden.

Het cultuurlandschap met bomen, houtwallen, grasland en akkertjes kent een eigen rijke vogelgemeenschap. Hiertoe horen onder meer steenuil, geelgors, roek, ringmus, grote lijster, spreeuw, spotvogel en zomertortel. Elke soort is op verschillende wijze afhankelijk van dit landschap. Steenuilen broeden in holen en jagen op grote insecten en muizen in boomgaarden en langs houtwallen. Geelgorzen leven vooral in houtwallen en bosjes. Ze eten zaden en in de broedtijd ook insecten. Roeken broeden in kolonies en vinden, net als spreeuwen en grote lijsters, hun voedsel in de graslanden. Spotvogels zitten verscholen in struiken, waar ze een insectenmaal bij elkaar scharrelen.

Wintervogels

In de winter zijn grote delen van het boerenland favoriet bij ganzen en zwanen. Zo'n 800.000 brandganzen, 900.000 kolganzen en 260.000 toendrarietganzen bezoeken dan ons land. Een afgenomen aantal kleine rietganzen verblijft in Zuidwest-Friesland. Wilde zwanen en kleine zwanen brengen in lagere aantallen, respectievelijk 2.000-5.000 en 8.000-11.000, de winter in Nederland door. Tussen de grijze ganzen en witte zwanen graast een kleurige eend; rond de 900.000 smienten, bezoeken 's winters ons land, zo'n 60-70% van de populatie van onze *flyway*. Ganzen, smienten en zwanen slapen in waterrijke natuurgebieden. Overdag foerageren ze op graslanden en akkers.

Kieviten en goudplevieren uit Noord- en Oost-Europa verblijven in de winter en de trektijd in groten getale op het boerenland van met name Laag-Nederland. In het kleinschalig cultuurlandschap zijn in de winter veel vinken en lijsterachtigen te vinden.

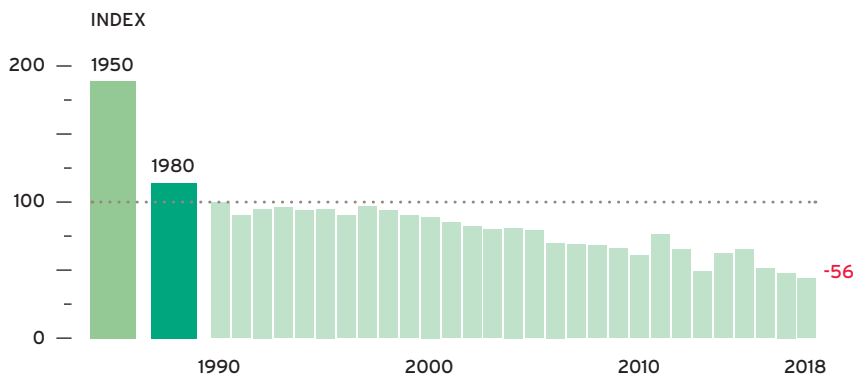
Dramatische neergang

De intensivering van de landbouw sinds de jaren 1950 heeft dramatische gevolgen gehad voor de vogels van het boerenland. Op de Rode en Oranje Lijst van broedvogels staan 33 soorten boerenlandvogels. Tussen 1990 en 2018 zijn van de 27 kenmerkende soorten er 21 in aantal achteruit gegaan; 6 zijn toegenomen of gelijk gebleven. Gemiddeld is de afname voor deze 27 soorten in die periode bijna 60%; ten opzichte van 1950 is er nog maar een kwart over.

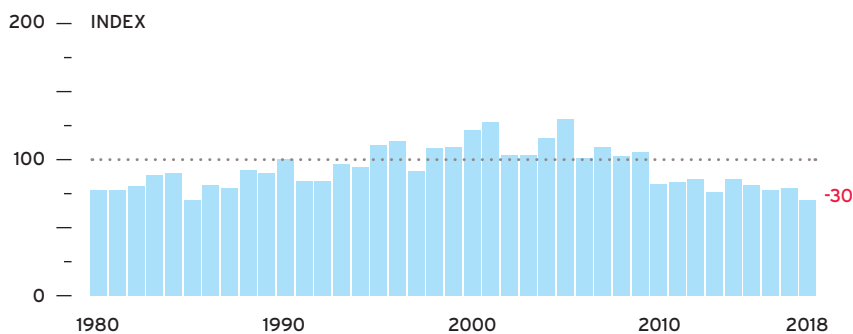
De mate van achteruitgang verschilt. Akkervogels gaan het hardst in aantal terug, met meer dan 90% sinds 1990. Belangrijkste oorzaken zijn schaalvergroting, verdwijning van kleine landschapselementen, pesticidegebruik en gewasverandering. Hierdoor is er onvolgende voedsel, in de vorm van insecten en zaden, met name om de jongen groot te brengen. De akkervogels worden op de voet gevolgd door de weidevogels, die sinds 1990 met zo'n 60% in aantal zijn afgenomen en deze trend is bepaald nog niet ten einde. In weidevogelgebieden zorgt een combinatie van factoren voor de achteruitgang. Zo heeft het natte, kruidenrijke grasland met veel structuur en/of microreliëf plaatsgemaakt voor Engels raaigras met een te lage waterstand. Gevolg: een te laag aantal insecten en andere ongewervelden voor de kuikens om te overleven. Bovendien wordt te vroeg in het seizoen gemaaid en lijden weidevogels onder toegenomen predatie.

De vogels van het kleinschalig cultuurlandschap zijn na 1950 in aantal achteruitgegaan. Het verdwijnen van landschapselementen en overhoekjes is hier, naast de generieke verandering in de landbouw, debet aan. De afgelopen decennia bleven de aantallen redelijk stabiel. Sinds 1990 is de achteruitgang een kleine 10%.

De intensieve landbouw kent ook winnaars. Vooral grauwe ganzen hebben geprofiteerd van de toename van eiwitrijk Engels raaigras. Deze soort, die in 1930 uit Nederland verdween, broedt nu weer met 70 tot 100 duizend paar in ons land. Ook de nijlgans, een exoot, doet het goed. In de winters zijn in de afgelopen decennia vooral enkele ganzensoorten in aantal toegenomen.

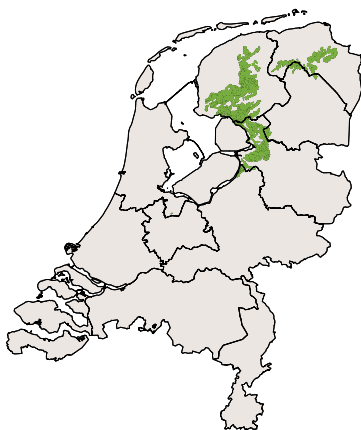
Index van kenmerkende soorten broedvogels (zie bijlage 1a), 1950-2018.

Index van kenmerkende soorten wintervogels (zie bijlage 1b), 1980-2018.

39 Laagveenpolders in Noord-Nederland

Laagveenontginningen in Groningen, Friesland en Overijssel

39 LAAGVEENPOLDERS IN NOORD-NEDERLAND

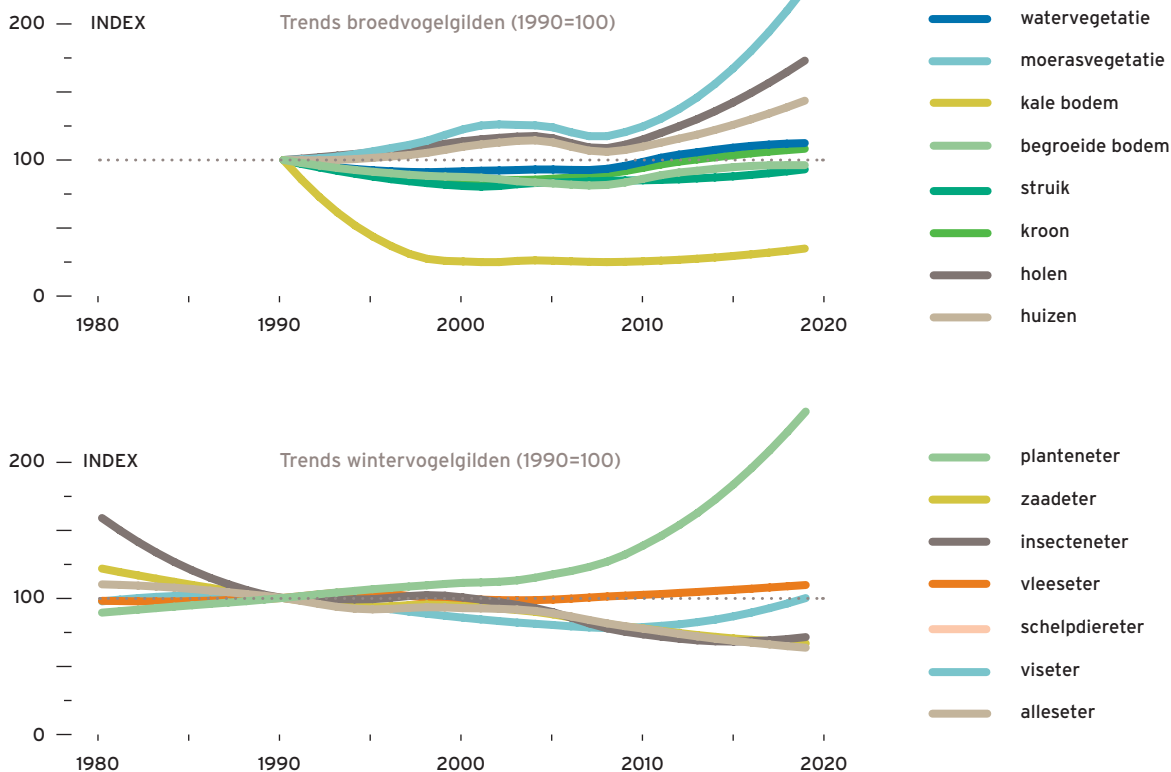
Het veenpolderlandschap in Noord-Nederland omvat de veenweiden van Noordwest-Overijssel en Zuidwest- en Midden-Friesland. Op de overgang met de zandgebieden gaan de veenweiden over in het trilvenenlandschap dat grotendeels beheerd wordt als natuurgebied (moeras), bijvoorbeeld de Weerribben en de Wieden. In tegenstelling tot de veenpolders in West-Nederland zijn de graslandpercelen hier vaak begrensd door elzenhakhoutsingels, kenmerkend landschapselement van de Noordelijke Friese Wouden. De cultuurgraslanden zijn van oudsher natte, soortenrijke hooiweiden, die tegenwoordig op veel plaatsen zijn omgevormd tot gedraineerde, hoogproductieve graslanden met monoculturen waar veel drijfmest op uitgereden wordt. Mede door de ontwatering (drooglegging) vinden we hier naar verhouding veel melkveehouderijen, veelal met de zwartbonte Holstein-Friesian-koeien. De vele waterwegen maken dit tijdens strenge vorstperioden een populair schaatsgebied. Het grootste deel van de Elfstedentocht gaat door dit landschap.

Keihard achteruit

De zuidwestkust van Friesland is hét bolwerk voor de steltlopers onder de weidevogels in ons land. We hebben het dan over polders als Idzega, de Pine, Skrok, Skrins en de Lionserpolder, maar ook bijvoorbeeld het poldergebied bij Aldeboarn. Hoge dichtheden van meer dan 20 paar *skriezen* – Fries voor grutto's – per 100 ha vind je in dit domein ten oosten van Workum. Maar in de meeste domeindelen is de grutto keihard achteruitgegaan; verstedelijking, aanleg van wegen, zoals de Haak om Leeuwarden, hebben veel prachtig weidevogel leefgebied opgeslokt of versnipperd. De compensatie hiervan is mager of niet uitgevoerd. Daarnaast speelt de ontwatering en snelle vernieuwing van graslanden; in 1950 werd 3% van het grasland binnen 5 jaar vernieuwd, in 2012 was dat 20% en het wordt er zeker niet minder op. Dit domein is, samen met het Noord-Nederlandse zeekleipolderlandschap, ook het laatste bolwerk van broedende kemphanen. Deze soort komt met name tot broeden aan de IJsselmeerkust, het centrale merengebied en richting het Lauwersmeer. De kemphaan houdt van zeer natte, extensief gebruikte graslandgebieden, maar deze habitat is vrijwel verdwenen, ook in dit domein. Belangrijkste startpunt: ruilverkaveling. Gelukkig heeft de soort ook laten zien bij geschikte inrichting en beheer terug te kunnen komen, bijvoorbeeld in Groningen bij het Zuidlaardermeer. Een vergelijkbaar kritische soort is de watersnip, die zich eveneens thuis voelt in dit domein, zelfs met de hoogste dichtheid van Nederland; in de Weerribben-Wieden broedt een kwart van alle Nederlandse watersnippes. Hotspot is het weidevogelreservaat Giethoorn-Wanneperveen. Ook van deze soort is bewezen dat hij kan terugkeren na de juiste, zeer natte natuurontwikkeling, getuige projecten zoals in de Drentse Aa. Ook voor de Kievit (Fries: *ljip*) is dit domein belangrijk als broedgebied. Landelijk gezien gaat het bar slecht met deze soort; de manier en timing van bemesten hebben grote invloed op de hoeveelheid en beschikbaarheid van de – voor Kieviten belangrijke – rode regenworm.

kemphaan

Zilveren maan

In de kruidenrijke bermen, sloot- en vaartkanten en overgangen naar elzensingels en bosjes vinden klein geaderd witje, kleine vuurvlinder en bruin zandoogje hun thuis. Een heel karakteristieke en bijzonder vlinder van dit domein is de zilveren maan; deze soort heeft het moerasvioletje (in hoge dichtheid) nodig als waardplant. Het kleinste leefgebied van deze soort ligt in de Hasseltse Stadsgaten en is slechts 15 ha groot.

Dan is er nog de meervleermuis, die zich thuisvoelt in het merengebied van dit domein rondom Sneek en de IJsselmeerkust. Deze vleermuis jaagt in lange trajecten vlak boven groot open water en oevers van plassen, meren en vaarten. Boven oevers en langs vegetatie vangen ze vooral dansmuggen uit de lucht.

Een andere belangrijke soort van dit domein is de endemische noordse woelmuis, een soort die erg gevoelig is voor concurrentie met aard- en veldmuis. In zijn leefgebied moet het gehele jaar voldoende voedsel en dekking aanwezig zijn. De noordse woelmuis komt voor in de overgangszones tussen land en water met riet, in kruidenrijke vegetatie met specifieke soorten zegge. In heel natte gebieden moeten drogere delen aanwezig zijn.

meervleermuis, zilveren maan

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare laagveenontginningen in Groningen, Friesland en Overijssel, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Spreeuw, huismus, boerenzwaluw, kievit, wilde eend, merel, graspieper, koolmees, tijtjaf, winterkoning, fitis, vink, grauwe gans, houtduif, zwartkop, grutto.
Op de foto: Hommerts.

Spreeuw, huismus, boerenzwaluw en kievit zijn hier de meest algemene broedvogels. Hiernaast scoren wilde eend, merel en graspieper hoog, evenals grutto en grauwe gans. Zoals eerder gezegd gaat het niet best met kievit en grutto en ook kempfaan en watersnip hebben qua populatieomvang behoorlijk ingeleverd. Toch blijft dit domein onverminderd belangrijk voor al deze steltlopers. Andere belangrijke soorten met minder hoge dichtheden zijn wulp en slobbeend. In het meest zuidelijke puntje van het domein, tussen Kampen en Meppel, bevindt zich een van de laatste bolwerken van broedende wulpen in Nederland. Het gaat landelijk slecht met broedende wulpen: ze hebben last van toenemende predatie, een intensief maaregime en het scheuren van graslanden ten behoeve van graslandvernieuwing. Hierdoor worden kruidenrijke vegetaties en ongestoord bodemleven ingeruild voor productief, dicht Engels raigras met een fractie van het voormalige bodemleven. Bij gebrek aan een veilig en voedselrijk leefgebied kan de wulp hier onvoldoende jongen grootbrengen. Een opmerkelijke soort in dit domein is de sprinkhaanzanger; een vogel van vochtige ruigten en moerassen met een niet te hoge waterstand. De Weerribben-Wieden biedt deze condities: daar telt de populatie 500-600 broedparen. De soort doet het hier tegelijkertijd goed en niet goed; de sprinkhaanzanger profiteert van vernatting en moerasherstel maar ondervindt negatieve effecten van de successie naar broekbos in andere delen van het gebied.

Schaarse broedvogels van de laagveenontginningen in Groningen, Friesland en Overijssel, 2013-2015. Rietgors, pimpelmees, meerkoet, rietzanger, grasmus, kleine karekiet, veldleeuwerik, scholekster, krakeend, tureluur, ringmus, tuinfluiter, roodborst, witte kwikstaart, zwarte kraai, holenduif, heggenmus, bosrietzanger, zanglijster, kauw, putter, kneu, gele kwikstaart, groenling, kuifeend, spotvogel, braamsluiper, blauwborst, slobbeend, buizerd, waterhoen, grote bonte specht, knobbelzwaan, Turkse tortel, ekster, boompieper, wulp, sprinkhaanzanger.

schaarse broedvogels

BOERENLAND

Wintervogels

Vogelbevolking van 10 hectare laagveenontginningen in Groningen, Friesland en Overijssel in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Spreeuw, brandgans, kolgans, kievit, goudplevier, huismus, stormmeeuw, smient, grauwe gans, merel, vink, winterkoning, houtduif, wilde eend, koolmees, pimpelmees. Op de foto: Woudsend, polder Indijk

Voor wintervogels in dit domein geldt dat de hoogste dichtheden worden ingevuld door spreeuw, brandgans, kolgans en kievit. Ook de goudplevier behaalt relatief een hoge dichtheid. Goudplevieren verblijven regelmatig op akkers maar hebben een voorkeur voor (wat extensieve) graslanden, waar ze op regenwormen foerageren. Wel is een afname gaande van overwinterende goudplevieren. Die wordt toegeschreven aan de combinatie van stijgende temperaturen (waardoor de soort langer ten noorden van Nederland blijft hangen), verdroging en verandering in grondgebruik. De laatste twee processen zorgen voor een afname van goed leefgebied en voedsel (regenwormen). Ook de waterpieper is het vermelden waard; deze soort huist in het gebied rondom de Weerribben-Wieden en komt daar – getuige de lokale dichtheid – waarschijnlijk samen op gemeenschappelijke slaappleatsen op ijsvrije plekken, bijvoorbeeld daar waar kwel naar boven komt.

De winterpopulaties van graseters hebben in dit domein een vlucht genomen. Anders dan broedende steltlopers profiteren zij juist van de graslandvernieuwingen en de toename aan eiwithoudende gewassen. Ook buizerd en torenvalk zijn veel geziene wintergasten; de slimme muizenjagers gaan de muizenpieken achterna, die hier vaak plaatsvinden (nabij Hommerts voor het laatst in 2019).

Schaarse wintervogels van de laagveenontginningen in Groningen, Friesland en Overijssel, 2013-2015. Kramsvogel, kokmeeuw, roodborst, zwarte kraai, putter, meerkoet, hollenduif, roek, knobbelzwaan, ringmus, kauw, graspieper, heggenmus, Canadese gans, buizerd, krakeend, koperwiek, soepeend, boomkruiper, ekster, wintertaling, zilvermeeuw, kuifeend, aalscholver, Turkse tortel, grote bonte specht, groenling, rietgors, watersnip, gaai, torenvalk, blauwe reiger, nijlgans, grote zilverreiger, keep, veldleeuwerik, toendrarietgans, kerkuil, waterpieper, fazant.

schaarse wintervogels

BOERENLAND

Ruilverkaveling heeft huisgehouden

Peilverlaging

Dit domein, zo belangrijk voor steltlopers, staat onder grote druk van de waterpeilverlagingen in de graslandpolders. Die stimuleren het concurrentievoordeel van gras ten opzichte van andere vegetatie. Bloeiende bloemen krijgen nauwelijks de kans zich te vestigen, laat staan tot bloei te komen en te dienen als nectarbron voor de broodnodige insecten voor de steltloperkuikens.

Versnippering

Minstens zo'n belangrijke drukfactor is de versnippering van het leefgebied van graslandsteltlopers, door aanleg van wegen, uitbreiding van bebouwing en het effect van drijfmest op het bodemleven. Drijfmest wordt tegenwoordig veelal geïnjecteerd: kleine mesjes snijden de toplaag van de bodem open, waarna de vloeibare mest er als het ware in kan lopen. Dit zorgt, naast bodemuitdroging, voor snelle beschikbaarheid van meststoffen voor de vegetatie die daarvan houdt: gras. De grasgroei wordt weer bevorderd door waterpeilverlagingen, die leiden tot bodemuitdroging. Daarmee is de vicieuze cirkel rond.

Predatie

Bovenal hebben de ruilverkavelingen, net als elders in Nederland, in dit domein huisgehouden. Het resultaat is een landschap dat meer en meer ontsloten is geraakt door toegangswegen, bruggen en dammen, waarbij onbereikbare natte plekken zijn geëgaliseerd of gedempt en belangrijke gradiënten verloren zijn gegaan. Hiervan profiteren ook de grondgebonden zoogdieren, onder meer vos, huiskat, steenmarter en hermelijn, die geduchte predatoren van de weidebroeders zijn. 2020 is de boeken ingegaan als het jaar met het slechtste broedseizoen voor de grutto, ook in dit domein.

Wat kan er wél?

Met een combinatie van maatregelen is behoud van de steltlopers in dit domein, en andere daarvoor geschikte domeinen, echt nog mogelijk.

Mozaïek op polderniveau

Allereerst is het belangrijk om maatregelen te richten op de complete weidevogelgemeenschap. Een integrale aanpak dus, waarbij felle rakkers zoals kievit en scholekster een voorwaarde vormen voor een geslaagd kerngebied. Focus je louter op de grutto, dan liften slobend en tureluur mee maar scholekster en kievit niet; wees gastvrij in brede zin, beheer en richt het landschap in voor al deze soorten en vergeet ook kleine zangvogels als veldleeuwerik en graspieper niet. Zorg voor een mozaïek op polderniveau, met variatie in beheer over een complex van percelen: laat percelen met een plasdrassituatie en percelen met kruidenrijke vegetatie elkaar afwisselen. Ook verschillen in beweiding en maaibeheer dragen bij aan zo'n mozaïekinvulling. En misschien wel het allerbelangrijkste: regel het waterpeil op perceel- of perceelblokniveau, Een goed waterpeil is een van de belangrijkste factoren van deugdelijk weidevogelbeheer.

Last but not least: werk samen op terrein overstijgende zaken zoals waterbeheer, Natuurnetwerk Nederland (NNN), ambities in woningbouw en energietransitie, tellingen en predatiebeheer.

Skriezekrite Idzega

Tussen Gaastmeer, Oudega en Heeg ligt een van de beste weidevogelgebieden in Friesland. De *skriezekrite* (gruttokring) Idzega telt 1.700 à 1.800 ha; er broeden jaarlijks zo'n 350 grutto's. Voor de boeren in Idzega is op een deel van hun land de productie ondergeschikt. Zij maaien niet vóór 15 juni en bemesten met vaste stalmest. Daarnaast wordt het waterpeil in het voorjaar in overleg met het waterschap hoog gehouden. Sommige boeren gaan nog een stap verder door plasdrassituaties te maken: een stuk land wordt vanaf half februari deels of geheel blank gezet en blijft drassig tot half juni. Plasdrasland in combinatie met kruidenrijk grasland is voor weidevogels van levensbelang; hier kunnen hun kuikens opgroeien tot vliegvlugge volwassen vogels die hopelijk terugkeren uit het overwinteringsgebied in Afrika om hier te komen broeden.

De grutto heeft baat bij een hoge grondwaterstand en kruidenrijk grasland.

40 Zeekleipolders in Noord-Nederland

Agrarisch gebied op de zeeklei van Groningen en Friesland

40 ZEEKLEIPOLDERS IN NOORD-NEDERLAND

grauwe kiekendief, ruigpootbuizerd, kleine rietgans

Door landaanwinning is het areaal aan zeekleigebied in het noorden van Friesland en Groningen sterk uitgebreid. Het is er leeg, vlak en monotoon. Wie van variatie houdt, moet naar de wolken kijken; de luchten overheersen, soms dreigend met donkere wolkenpartijen. Het landschap heeft hier nog een duidelijke band met het aangrenzende water van de Waddenzee en de voormalige Zuiderzee, het IJsselmeer.

Het is relevant om onderscheid te maken tussen het waterrijke oude zeekleilandschap en het drogere jonge zeekleigebied. De oude inpolderingen liggen in het midden van Friesland en Groningen. Ze zijn waterrijk, met kronkelige kavelpatronen, waterhoudende sloten en plaatselijk restanten van oeverwallen, kreken en oude zeedijken. De oudste dijken dateren uit de middeleeuwen; ze zijn kronkelig en meestal in gebruik als weg. Deze slaperdijken – landinwaarts gelegen oude dijken, waarvan de waterkerende functie kwam te vervallen door de aanleg van een nieuwe voorgelegen dijk – zijn een wat vergeten landschapselement. Alleen al de provincie Groningen telt maar liefst 180 km oude zee- en slaperdijken. Op dit moment hebben die vooral een landbouwkundige functie. Ze worden gedurende het grootste deel van het jaar begraasd of gebruikt voor de productie van ruwvoer. Vroeger werden deze dijken extensief beheerd en stonden er meidoornstruwelen op, die de verschillende eigendommen afbakenden, maar deze zijn verdwenen.

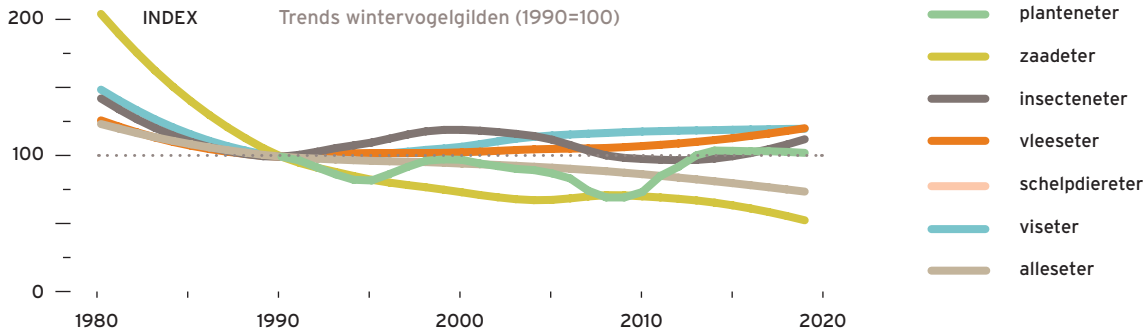
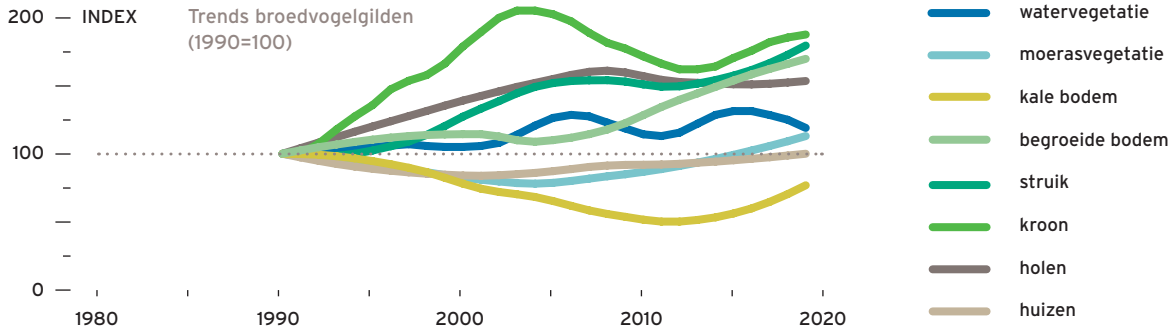
Andere elementen die het landschap enig reliëf geven zijn kaden, kreken en kreekruigen. Om overstromingen te ontwijken, zijn de oudste boerderijen en kleine dorpen hier op terpen gebouwd, in Groningen wierden genoemd, die later grotendeels weer zijn afgegraven. In deze zeekleipolders komen van oudsher kapitale boerderijen voor, stammend van vóór de Tweede Wereldoorlog, toen hier de akkerbouw floreerde.

Het grensvlak tussen wadden en akkers

De Noord-Nederlandse zeekleipolders liggen op het bijzondere grensvlak tussen wadden en akkernatuur. Zowel scholekster als tureluur, bergeend en veldleeuwerik voelen zich hier thuis. De kluit is ook specifiek voor dit domein, maar deze soort heeft het zwaar; aanhoudende slechte broedresultaten spelen de kluit parten, waarschijnlijk als gevolg van habitatverandering, voedselproblemen maar ook predatie.

Het is interessant te zien dat broedvogels van kale bodem na 2010 ineens een sterk stijgende lijn vertonen. Dit kan te maken hebben met een groter aantal, meestal tijdelijk, geschikte broedplaatsen. De meeste gilden in dit domein laten op de korte termijn een soms licht stijgende lijn zien. Dit kan te maken hebben met natuurontwikkelingsprojecten of betere lokale bescherming. Een voorbeeld: de grauwe kiekendief is hier een karakteristieke broedvogel. Brede, bloemrijke akkerranden zijn belangrijke landschapselementen die in dit domein deels speciaal zijn aangelegd als voedsel- en broedgebied voor deze soort.

In de winter gaan hier, net als in de veenkoloniën, de zaadeters in aantal achteruit. Dit zal enerzijds te maken hebben met efficiënter oogsten, waardoor simpelweg geen voedsel achterblijft voor graanetende vogelsoorten. Daarnaast is ook de gewaskeuze aan het veranderen en worden meer en meer bladgewassen in plaats van graangewassen geteeld. Het oprabbelen van de viseters kan samenhangen met het algemene beeld dat grote wateren en watergangen in kwaliteit verbeteren, waardoor deze zichtjagers onder water beter voedsel kunnen vinden. De ruigpootbuizerd is in dit domein een karakteristieke wintergast. Zo'n 50-70% van de Nederlandse winterpopulatie verblijft in Groningen, enkele tientallen exemplaren.

Overige fauna en flora

In de bodem zit nog altijd (zee)zout opgeslagen, wat bovengronds zichtbaar is aan zout- en brakwaterplanten in de sloten en in de laatste resten van de ingedijkte kreken. In de kruidenrijke bermen en op de slaperdijken die nog intact zijn, komen vlinders als klein koolwitje, hooibeestje en argusvlinder voor. Verder horen haas, wezel en gewone dwergvleermuis thuis in dit landschap. De aantallen veldmuizen fluctueren van jaar tot jaar; ze vormen het hoofdvoedsel voor grauwe kiekendief en ruigpootbuizerd.

wezel, veldmuis, klein koolwitje

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare agrarisch gebied op de zeelei van Groningen en Friesland, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Spreeuw, boerenzwaluw, huismus, wilde eend, winterkoning, merel, Kievit, tiftjaf, vink, koolmees, meerkoet, houtduif.

Op de foto: oude zeeleipolder bij Goënga.

De uitgestrekte zeeleipolders zijn in de broedtijd vrij vogelarm. De broedvogels met de hoogste dichtheid zijn spreeuw, boerenzwaluw en huismus. Deze huizenbroeders nestelen in de boerderijen en zoeken voedsel bij de erven of op omringende landbouwgrond. Dit geldt ook voor witte kwikstaart. Deze soort nestelt solitair territoriaal, dus niet in groepen zoals de andere drie soorten, en is dus veel minder talrijk. Ook struikbroeders zoals merel, tiftjaf en winterkoning en kroonbroeders als vink en houtduif komen tot broeden in de houtsingels rondom erven. In bomenrijen langs wegen nestelen solitaire paartjes zwarte kraai. Holenbroeders zijn in dit open landschap schaars, er staan immers weinig oude bomen. Naast lage aantallen koolmezen komen hier en daar pimpelmees en ringmus als broedvogel voor.

Omdat dit gebied een open landschap is, kwamen de grondbroeders hier van nature veel voor. Dat geldt nu alleen nog voor de Kievit en in mindere mate voor gele kwikstaart, grutto, scholekster en graspieper. De aantallen van tureluur en veldleeuwerik zijn ronduit laag.

Langs de oevers van sloten en andere watergangen zijn wilde eend en meerkoet de meest algemene broedvogels. De dichtheden van andere watervogels zijn gering. Met name in de oude delen van de zeeleipolders komen op de overgang van water naar grasland rietoevers voor. Deze zijn het broedgebied van kleine karekiet. Waar in de rietoevers struikgewas groeit, treffen we afhankelijk van de hoogte ervan ook bosrietzanger, grasmus, kneu, fitis, tuinfluiter, en zwartkop.

Schaarse broedvogels van agrarisch gebied op de zeelei van Groningen en Friesland, 2013-2015. Gele kwikstaart, bosrietzanger, kleine karekiet, zwartkop, grutto, rietgors, scholekster, graspieper, pimpelmees, witte kwikstaart, fitis, kauw, ringmus, zwarte kraai, tuinfluiter, grasmus, tureluur, putter, kneu, veldleeuwerik, rietzanger, gierzwaluw, krakeend, soepeend, kuifeend, holenduif, waterhoen, zanglijster, groenling, blauwborst, braamsluiper, ekster, boomkruiper, grote bonte specht, bergeend, spotvogel, grauwe gans, roodborst, slobbeend.

schaarse broedvogels

BOERENLAND

Wintervogels

Vogelbevolking van 10 hectare agrarisch gebied op de zeelei van Groningen en Friesland in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Spreeuw, brandgans, stormmeeuw, huismus, merel, kolgans, kievit, vink, koolmees, winterkoning, zwarte kraai, smient, pimpelmees, kramsvogel.
Op de foto: Poppenwier.

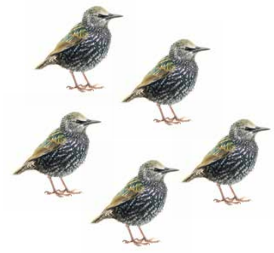
Op de boerenerven zijn de meeste broedvogels standvogel. De aantallen van deze soorten veranderen in de winter nauwelijks ten opzichte van de broedtijd, op de witte kwikstaart en boerenzwaluw na. Deze overwinteren respectievelijk ten noorden en ten zuiden van de Sahara. Een belangrijk verschil met de broedtijd is dat lokaal grote groepen overwinterende vogels voorkomen, afkomstig uit Siberië, Oost-Europa en Scandinavië. De enorme spreeuwenwolken springen het meest in het oog. Niet zo verwonderlijk, want drie van de grootste spreeuwenslaapplaatsen van ons land bevinden zich op de rand met aangrenzende domeinen: in Tetjehorn en de Bokkumer Mar, op de grens met de Noord-Nederlandse laagveenontginningen en in de afgesloten zeearm het Lauwersmeer. Van hieruit zwermen de spreeuwen uit naar de agrarische graslanden, op zoek naar voedsel: in dit seizoen vooral ongewervelde bodemdieren. De spreeuwen zijn vaak in gezelschap van groepen kieviten, kramsvogels en kleinere aantallen goudplevieren.

De graslanden zijn 's winters ook in trek bij planteneters, met name smient, kolgans en brandgans. De brandganzen – na de spreeuw de talrijkste soort – verblijven vooral op de graslanden aan de binnenzijde van de Waddenzeedijk. Met name in het noordoosten van Friesland zijn de groepen brandganzen gemengd met kolganzen en in mindere mate grauwe ganzen, evenals lagere aantallen van andere ganzensoorten. De graslanden in het zuidwesten van dit domein, grofweg tussen Heeg en Gaast, vormen het zwaartepunt van de winterverspreiding van de kleine rietgans in ons land. Typerend zijn de alleseters stormmeeuw en zwarte kraai, die alleen of in groepen opportunistisch rondzwerven op zoek naar voedsel.

Schaarse wintervogels van agrarisch gebied op de zeelei van Groningen en Friesland, 2013-2015. Ringmus, kauw, kokmeeuw, wilde eend, goudplevier, roodborst, roek, houtduif, meerkoet, wulp, soepeend, putter, grauwe gans, Turkse tortel, keep, ekster, toendra-rietgans, fazant, koperwiek, holenduif, grote bonte specht, boomkruiper, buizerd, heggenmus, graspieper, geelgors, kuifeend, knobbelzwaan, rotgans, torenvalk, veldleeuwerik, waterhoen, sneeuwgorst, rietgors, watersnip, nijlgans, zilvermeeuw, scholekster, stadsduif, gaai, blauwe reiger, ransuil.

schaarse wintervogels

Leeg, vlak en monotoon

De uitgestrekte zeeleipolders kennen weinig landschappelijke variatie. Daarbij komt dat in de intensieve landbouw weinig oog is voor de potentiële natuurwaarden.

Bodemdegradatie

De oude delen kenmerken zich door relatief veel grasland met melkveehouderijen. Het gebied is veel kleinschaliger dan de jongere inpolderingen, met veel nattere omstandigheden en overgangen van klei naar veen. De jonge, drogere zeeleigebieden zijn grotendeels in gebruik als akkerland. Op de uitgestrekte, blokvormige percelen staan vooral aardappels, uien, spruiten, kolen en tarwe. De belangrijkste drukfactoren op het akkerland zijn kerende grondbewerking, waarbij diep wordt geploegd, plus het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Beide leiden tot degradatie van de bodemgesteldheid. Er is weinig bodemleven. Op het grasland speelt ook de hoge maaifrequentie broedvogels parten. De vogels hebben tussen twee maaibeurten te weinig tijd om een legsel groot te brengen.

Minder voedsel, minder nestplaatsen

Belangrijke landschapselementen, zoals de eerder genoemde slaperdijken, raken in onbruik. Ze worden gemaaid als gangbaar grasland en daarbij niet zelden ontdaan van de struwelen en vegetatie die er thuishoren. Dit zorgt voor een wezenlijke kwaliteitsvermindering van het vogelleefgebied, vanwege de afname van voedselbeschikbaarheid en broedgelegenheid. Broedvogels hebben hier minder succesvolle legfels en de reproductie is laag.

Geen gesloten kringloop

Landelijk is een verandering gaande in gewaskeuze en teelttechnieken. Ook in de zeeleipolders in Noord-Nederland worden meer en meer bladgroenten en minder graan- en gewassen verbouwd. Hier is qua natuurwaarden grote winst te behalen door kringlopen te sluiten. De kringlooplandbouw vraagt andere gewassen en daarmee een ander bouwplan en een inzet van andere machines; bijvoorbeeld minder grote voertuigen met oog op bodemverdichting. Veel vogels zouden gebaat zijn bij minder aardappelen, bieten en mais, maar meer winter- en zomerganen. Het graanareaal is überhaupt laag in Nederland in vergelijking met omliggende landen. Wij hebben verhoudingsgewijs veel meer aardappel en biet in het bouwplan dan bijvoorbeeld Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Dat wij zoveel minder granen in het bouwplan hebben, wordt mogelijk gemaakt door onze grote veestapel. De dierlijke mest maakt het mogelijk om de bodemvruchtbaarheid in stand te houden. Omdat het vee voor een belangrijk deel gevoed wordt met geïmporteerde veevoergrondstoffen, importeert Nederland als het ware bodemvruchtbaarheid.

De leegte van de jonge zeeleipolders.

Verbeterd leefgebied

Op lokaal niveau bestaan veel initiatieven om de zeekleipolders te verbeteren als leefgebied voor vogels én mensen.

Holwerd aan Zee

Het dorp Holwerd verpaupert en is zelf met een plan gekomen: Holwerd aan Zee. Op de plek waar men 50 jaar geleden de Waddenzee verder wilde inpolderen, gebeurt nu het tegenovergestelde: de natuurlijke dynamiek krijgt meer ruimte in samenspel tussen mens en natuur, water en land, oud en nieuw.

De zoet-zoutovergang biedt migratiemogelijkheden voor spiering, driedoornige stekelbaars, paling en bot. Visetende vogels zoals lepelaar, stern en visdief profiteren mee. Omdat de vogels op de hoogwatervluchtplaatsen (hvp's) verstoringsgevoelig zijn, zal een deel van de binnendijkse natuur bij Holwerd aan Zee alleen van afstand te observeren zijn. Daarnaast wordt bij uitkijkpunten informatie verstrekt om de bezoekers te wijzen op de waarde van deze plaatsen en het feit dat de vogels die de hvp's benutten niet mogen worden gestoord. Ook draagt Holwerd aan Zee bij aan de ontwikkeling van zilte pionierbegroeiing, met name zeekraal. De zaden van deze kwelderplant worden vooral in het najaar gegeten door wintertaling, pijlstaart, slobeend en wilde eend. Verder wordt gewerkt aan natuurinclusieve landbouw en zoute teelten, hetgeen perspectief kan bieden voor akkervogels en de vogels van de overgang van wad naar binnendijkse polder.

Bomen in het waddenlandschap

Het zeekleipolderlandschap, overwegend onafzienbare akkers, is welhaast boomloos. Oorspronkelijk waren alleen de boerenerven en kleine nederzettingen – als groene eilandjes in het lege landschap – beplant met hoge bomen, die de boerderijen beschermden tegen zware stormen.

Van oudsher kent dit domein veel iepen en essen, die goed gedijen op de kleigrond en bestand zijn tegen de zeewind. De iepenziekte heeft ervoor gezorgd dat veel iepen uit het landschap zijn verdwenen. Sinds 2010 moesten ten gevolge van essentaksterfte duizenden essen in bossen en langs wegen worden gekapt. Beide ontwikkelingen hebben grote negatieve impact op de kwaliteit van de kenmerkende landschappelijke beplantingen. Daarom, en om te zorgen voor meer biodiversiteit, worden enkele honderden bomen aangeplant. Dit kan de habitats van vogels, insecten en zoogdieren een boost geven en zal ook effect hebben op de voedselbeschikbaarheid en broedgelegenheid voor struweelbroeders.

Slaperdijken

Met hun aanzienlijke lengte, oppervlakte en marginale landbouwkundige gebruikswaarde bieden slaperdijken enorme kansen om natuurwaarden te vergroten. In een pilotproject is circa 50 ha slaperdijken in Noord- en Oost-Groningen voor drie jaar onder extensief beheer gebracht. Zo is veldstruweel in hagen over de slaperdijken aangeplant en zijn aan de dijken grenzende vogelakkers aangelegd. Deze zorgen samen voor biodiversiteitshotspots. De vogelakkers bestaan uit afwisselende stroken van luzerne en een kruidenmengsel. Na het maaien van de luzerne zijn muizen makkelijker bereikbaar en gebruiken muizenetende roofvogels, waaronder grauwe kiekendief, de percelen als voedselhabitat. Vanaf de late zomer staan de kruidenstroken in bloei en bieden ze schuilgelegenheid en voedsel aan zaadetende zangvogels die in Nederland overwinteren.

Tijdens het broedseizoen mogen de dijkvakken niet begraasd of gemaaid worden. Pas na 1 juli worden de dijken eenmalig ofwel gemaaid en afgevoerd, of drukkbegraasd met schapen. Dit is een manier van begrazen waarbij de schapen door middel van een tijdelijk raster slechts een klein deel van de dijk begrazen, zodat ze de begroeiing goed kort houden. Pas daarna wordt het raster verplaatst naar een 'vers' stuk dijk. Dit is een zeer effectieve manier om de vegetatie zodanig terug te zetten dat zowel insectenetters als muizen-etende roofvogels, waaronder de ruigpootbuiszard, ervan profiteren.

48 Veenkoloniën

Agrarisch gebied in de veenkoloniën van Noordoost-Nederland

48 VEENKOLONIËN

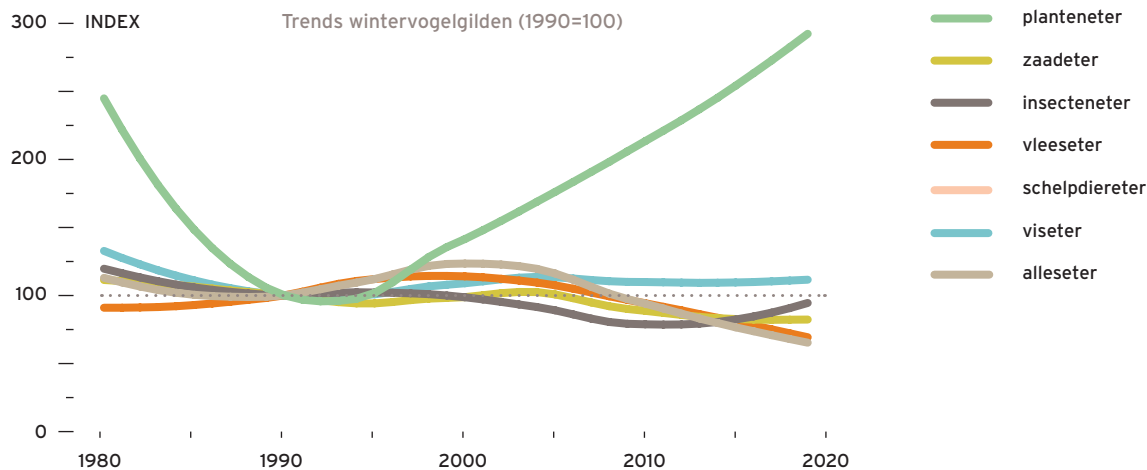
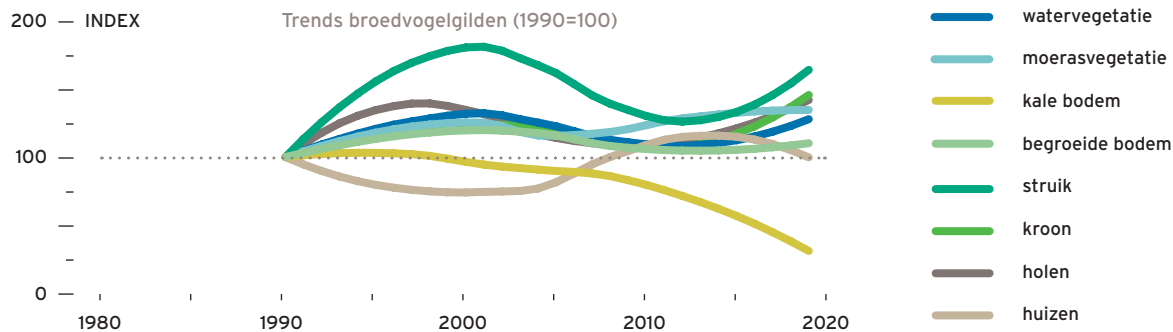
Tussen Zwolle en Groningen liggen voormalige hoogveengebieden, die vanaf 1850 zijn voorzien van grote en kleinere ontwateringskanalen en vervolgens grootschalig zijn afgegraven: de veenkoloniën. De naam verwijst naar de nederzettingen die ontstonden doordat arbeiders naar het gebied trokken om het veen af te graven voor de productie van turf. Ze komen voor in Zuidoost-Groningen, het oosten en zuiden van Drenthe, Noord-Overijssel en in het gebied West-Drenthe/Oost-Friesland. De meeste veenkoloniën hebben een langgerekte ligging langs een kanaal met lintbebouwing. Een aantal kanalen is intussen gedempt. De zandige ondergrond die vrijkwam wanneer de laag veen geheel was afgegraven, werd vermengd met de zogenoemde bonkaarde: de opgeslagen bovenste halve m van het veen, die niet geschikt is voor het maken van turf. De aldus gevormde bodem heet dalgrond en is vooral geschikt voor de teelt van aardappels, rogge en suikerbieten. Zo ontstonden nieuwe bedrijfstakken. Het roggestro werd verwerkt tot strokarton, de suikerbieten werden suiker en de aardappels aardappelmeel. Het afvalwater, geloosd in de kanalen, leidde tot stankoverlast en maakte alle biologisch leven onmogelijk. Later werd het afvalwater gezuiverd in speciale vloeivelden – op zichzelf regionaal waardevolle en vogelrijke gebieden – en kwam er weer vis in het water. Het huidige landgebruik bestaat (nog steeds) uit sterk gemechaniseerd akkerbouw op grote percelen, doorsneden in een patroon van brede, waterhoudende sloten die wijken heten. Die zijn destijds gegraven om het veen te ontwateren en de turf op schuiven te kunnen afvoeren. Tot zo'n 50 jaar geleden groeide in de wijken op veel plaatsen een interessante, soortenrijke moerasvegetatie, met onder andere kikkerbeet en diverse fonteinkruiden en lokaal ook krabbenscheer. Helaas zijn de wijken door de intensieve akkerbouw tot vlak langs de insteek van de sloten steeds meer belast met meststoffen en chemische bestrijdingsmiddelen, waardoor de biodiversiteit (met veel liesgras) sterk is teruggelopen. Heischrale plantensoorten treffen we hier en daar aan op plaatsen waar langs de rechte wegen brede bermen voorkomen. Verder zijn in het lege, open landschap van de veenkoloniën nauwelijks andere landschapselementen te vinden, behalve her en der enkele ruilverkavelingsbosjes.

Belangrijk voor akkervogels

Dit domein staat bekend als een belangrijk gebied voor akkervogels; voor gele kwikstaart, veldleeuwerik, geelgors en patrijs liggen in de Drents-Groningse veenkoloniën ruimschoots boven het landelijke gemiddelde. Ook grasmus, fazant, Kievit en wulp halen hoge dichtheden. De verklaring ligt in de kavelstructuur met de wijken, langs akkers waar relatief veel zomergranen worden geteeld. De lange, smalle percelen hebben elk vier randen, die naast diversiteit ook overgangen en gradiënten in het landschap brengen. Die zijn belangrijk voor zaad- en insectenetters, maar ook voor vlinders en libellen. De begroeide wijken bieden daarnaast schuil- en dekkingmogelijkheden. De meest verbouwde gewassen in de veenkoloniën zijn (fabrieks)aardappelen, suikerbieten en (zomer)granen, een combinatie die zorgt voor een diversiteit aan habitat tijdens het broedseizoen. In de winter is dit domein belangrijk voor overwinterende vogels, die aanvallen op de oogstresten. Als die er zijn tenminste, want tegenwoordig oogsten de boeren heel efficiënt en laten ze het land schoon achter. De veenkoloniën vormen een bolwerk van de kwartel in ons land. De soort is een opportunistische broedvogel die jaarlijks voldoende jongen moeten grootbrengen om de hoge sterfte onder de volwassen vogels te compenseren. Het aantalsverloop vertoont grote schommelingen van jaar op jaar. Deze worden veroorzaakt door veranderingen in het teeltplan van akkergewassen ter plaatse, maar ook door omstandigheden tijdens de trek en in de overwinteringsgebieden in Afrika.

kwartel

Planten- en dierenleven in de wijken

De wijken, hun oever- en watervegetatie en de aangrenzende brede bermen en bosschages zijn van belang als leef- en eierafzetgebied voor vlinders, onder meer oranje zandoogje, hooibeestje en kleine vuurvlieder, libellen zoals de groene glazenmaker (in de wijken met krabbenscheer, nabij het Bargerveen) en amfibieën zoals de heikikker. Deze kikker leeft voornamelijk in veengebieden, heiden, halfnatuurlijke graslanden en geïsoleerde wateren en sloten. Hij overwintert op het land. Hazen en konijnen vinden hier dekking en voor de ruige dwergvleermuis is dit kanalenetwerk ideaal foerageergebied. Ook de waterspitsmuis leeft hier; deze soort komt alleen voor in gebieden waar bodembedekkende vegetatie aanwezig is om te schuilen, en waar binnen een straal van 500 m water te vinden is. Het leefgebied van de waterspitsmuis is langgerekt en loopt evenwijdig aan een oever.

waterspitsmuis, heikikker,
oranje zandoogje

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare agrarisch gebied in de veenkoloniën van Noordoost-Nederland, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Huismus, merel, spreeuw, tjiftjaf, koolmees, vink, winterkoning, boerenzwaluw, houtduif, zwartkop, grasmus, pimpelmees, wilde eend, roodborst, gele kwikstaart, Kievit.

Op de foto: lege aardappelakkers bij Wollinghuizen.

Huisemus, merel en spreeuw halen de hoogste dichtheden in dit domein. Ook tjiftjaf, vink, winterkoning en koolmees komen veel voor. Andere belangrijke soorten zijn Kievit, fazant, boerenzwaluw, witte en gele kwikstaart, gras- en heggemus maar ook rietvogels zoals kleine karekiet, rietgors en blauwborst. In de wijken kom je meerkoet en waterhoen tegen en op de akkers vind je veldleeuwerik, scholekster en graspieper. Daar waar de wijken begroeid zijn met bosschages komen staartmees, braamsluiper, gaai, ekster, groenling, boompieper, geelgors en boomkruiper voor. Meer richting de bebouwing is de gekraagde roodstaart een bekende verschijning, net als de kauw. Een andere bijzondere broedvogel waar (een deel van) dit domein om bekend staat, is de grauwe klauwier, die met name in het Bargerveen vlakbij Emmen voorkomt. Deze soort is weer aan het oprabbelen, als liefhebber van een landschap met variatie aan struweel en kruidlaag waar insecten, muizen en kleine reptielen leven. Beheerder Staatsbosbeheer heeft in het Bargerveen een stelsel van dammen aangelegd om water vast te houden, en bufferzones gecreëerd aan de rand van het natuurgebied. Sindsdien blijft het gebied nat en komen er veel libellen en andere insecten. In het Bargerveen bevindt zich ook het meest noordelijke bolwerk van de nachtzwaluw.

Veel van de soortgroepen in dit domein, zoals struik-, hollen- en kroonbroeders, laten een stijgende lijn zien. Dit zal samenhangen met actief behoud en het ouder worden van de weinige aanwezige bomen en bosjes, plus lokale ontwikkeling van struwelen en bosschages. Wel gaan de kale-bodembroeders achteruit, wat vermoedelijk is terug te voeren op de zeer intensieve akkerbouw in het gebied.

Schaarse broedvogels van agrarisch gebied in de veenkoloniën van Noordoost-Nederland, 2013-2015. Fitis, bosrietzanger, veldleeuwerik, witte kwikstaart, zanglijster, geelgors, ringmus, heggemus, boomkruiper, zwarte kraai, groenling, kleine karekiet, rietgors, graspieper, meerkoet, tuinfluiter, kauw, holenduif, gaai, grote bonte specht, boompieper, kneu, ekster, braamsluiper, zwarte roodstaart, blauwborst, scholekster, putter, gekraagde roodstaart, fazant, waterhoen, staartmees.

schaarse broedvogels

BOERENLAND

Wintervogels

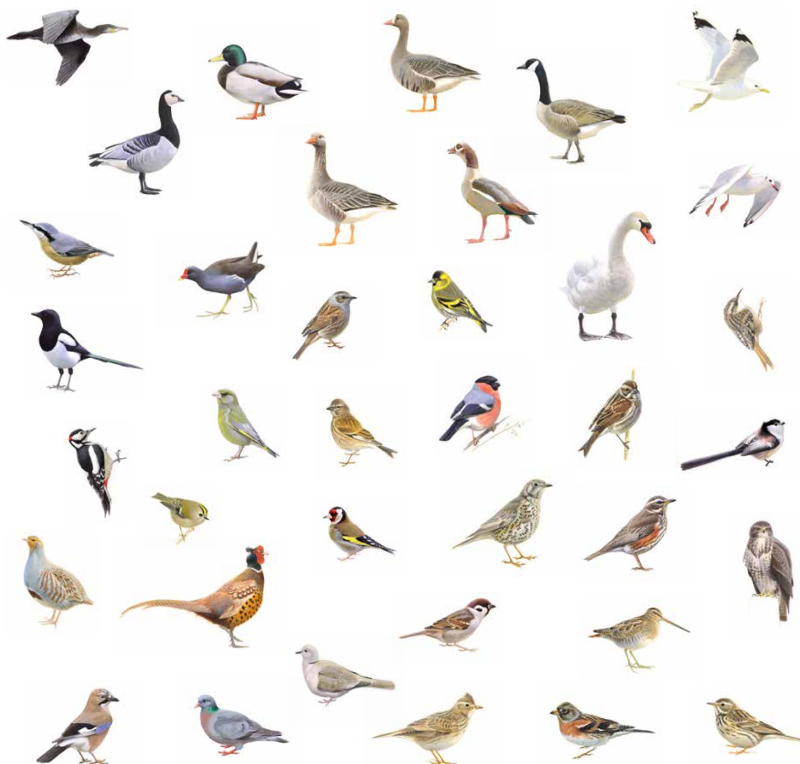
Vogelbevolking van 10 hectare agrarisch gebied in de veenkoloniën van Noordoost-Nederland in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Vink, huismus, merel, toendrarietgans, koolmees, spreeuw, houtduif, pimpelmees, kauw, winterkoning, kramsvogel, geelgors, roodborst, zwarte kraai, roek.
Op de foto: Schoonebeekerveld.

De hoogste dichtheden in de winterperiode worden gehaald door toendrarietgans, huismus, merel en vink. Ook merel, houtduif, kramsvogels, winterkoning, geelgors, spreeuw, pimpelmees, kauw, roodborst, roek en zwarte kraai komen veel voor. Andere opvallende soorten zijn grote lijster, koperwiek, veldleeuwerik, keep, kneu, sijs en groenling en natuurlijk brandgans, kolgans en grauwe gans. Dit domein is specifiek voor de toendrarietgans heel belangrijk. Natuurgebieden als het Bargerveen, Zuidlaardermeer een Leekstermeer, en op de voormalige vloeivelden van de aardappelindustrie bij Stadskanaal zijn internationaal belangrijke slaappleatsen voor deze soort, die overdag vooral foerageert op oogstresten op de uitgestrekte akkers.

Qua wintervogels stijgen de planteneters en de insecteneters qua aantal. Dit kan enerzijds te maken hebben met de braakliggende akkers waar stoppels of aardappel- en bietenresten te vinden zijn, anderzijds met de aanwezigheid van landschapselementen langs de wijken waar insecten te vinden zijn. Dat de zaadeters iets zijn afgenomen, kan samenhangen met de efficiëntie slag in de graanoogst. Opvallend is de afname van de omnivoren; onder andere de merel heeft voor het derde jaar op rij te kampen met het dodelijke usutu-virus. Dit heeft vooral om zich heen gegrepen in de aangrenzende Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen, wat van invloed zou kunnen zijn geweest op deze soortgroep. Het is onbekend hoelang het duurt voordat de populatie voldoende weerstand heeft opgebouwd en de sterfte door dit virus zal afnemen. Evenmin is te voorspellen hoelang het virus in Nederland aanwezig zal blijven en wat het effect op de totale vogelpopulatie zal zijn. Ten slotte laten ook de roofvogels in dit domein een dalende lijn zien; mogelijk vanwege de afnemende beschikbaarheid van muizen, in dit open, (lokaal) muisonvriendelijke landschap.

Schaarse wintervogels van agrarisch gebied in de veenkoloniën van Noordoost-Nederland, 2013-2015. Ringmus, groenling, kolgans, sijs, boomkruiper, heggenmus, gaai, keep, holenduif, fazant, kokmeeuw, putter, grote bonte specht, koperwiek, graspieper, aalscholver, ekster, wilde eend, stormmeeuw, veldleeuwerik, kneu, rietgors, nijlgans, staartmees, goudhaan, buizerd, grauwe gans, Canadese gans, Turkse tortel, boomklever, brandgans, patrijs, grote lijster, knobbelzwaan, watersnip, waterhoen, goudvink.

schaarse wintervogels

BOERENLAND

Eenvormigheid

Om de dramatische achteruitgang van akkervogels te stoppen, dienen met name in de winter goede foerageermogelijkheden te worden geboden in dit voor akkervogels belangrijke domein. De landelijke tendens om meer mais te telen, die ook speelt in de veenkoloniën, is hierbij zeker niet bevorderlijk.

Efficiënte bouwplannen

De veenkoloniën staan bekend om de teelt van fabrieksaardappels en suikerbieten. De efficiëntie van de landbewerking laat letterlijk steeds minder ruimte aan de akkervogels om legsels te kunnen voltooien. Bovendien zijn in Nederland aardappelen erg vatbaar voor aardappelziekte, een agressieve schimmelziekte. Deze wordt ongeveer wekelijks bestreden, zodat in één groeiseizoen gemiddeld 24,5 kg bestrijdingsmiddelen per hectare op het aardappelland terecht komt. Van al het verbouwde voedsel in Nederland krijgt de aardappel het meeste gif.

Verdwenen beplanting

Andere bedreigingen voor de soorten in dit domein zijn het verdwijnen van beplantingen op perceelgrenzen naast het dempen van wijken met waardevolle water- en oevervegetatie. Ook verrijzen in dit grensgebied met Duitsland grote windturbines in het kader van de energietransitie. Bij Stadskanaal hebben die inmiddels een hoogte van ruim 200 m. Dergelijke ontwikkelingen werken verstoring, degradatie en versnippering van leefgebied in de hand.

Gewaskeuze en teelttechniek

De belangrijkste drukfactor is toch wel de verandering van teelttechnieken en gewaskeuze, zoals mais, die tot steeds meer eenvormigheid heeft geleid. Het heeft geleid tot een ongunstige voedselsituatie voor boerenlandvogels. Inmiddels zijn als remedie twee agrarische natuurbeheerpakketten ontwikkeld, met als doel de foerageermogelijkheden voor akkervogels in de winter te verbeteren. Het natuurbraakpakket is een meerjarig pakket dat voor 60% bestaat uit graansoorten, voor 30% uit een mengsel van hoge en lage grassen en voor 10% uit zaaddragende gewassen en kruiden: luzerne, bladrammenas, voederwikke. Het wintervoedselpakket bestaat uit een mengsel van zomergranen, waaronder zomertarwe, zomertriticale, zomergerst, haver. Inmiddels is bekend dat de doorwerking van deze beheerpakketten alleen niet voldoende positief effect heeft voor akkervogels. Om tot Basis-kwaliteit te komen, is meer nodig: het hele leefgebied moet op orde zijn.

Behoud en ontwikkeling

Gelukkig zijn er ook mooie voorbeelden van specifieke veenkolonienatuur die behouden of zelfs nieuw ontwikkeld wordt.

Herinrichting

In het Hunzedal is in 2015 een gloednieuw natuurgebied van 500 ha gerealiseerd: Toreneen-Bonnerkamp, tussen Gieten en Gieterveen. De beekloop van de Hunze is hier hersteld en ingebed in het landschap. De vismigratie is enorm verbeterd en ook de bever heeft dit gebied al in bezit genomen, na herintroductie in 2008. Kwartel, patrijs, koekoek en kleine plevier zijn enkele vogels die hier nu voorkomen.

Vorbereid op de toekomst

Een vergelijkbare verbetering is gemaakt in de Mandelanden, het stroomdal van het Voorste Diep, een van de twee bovenloopjes van de Hunze. Door het graven van het Kanaal Buinen-Schoonoord, ontginningen en ruilverkavelingen was het oorspronkelijke beekdal in de loop van de 20^e eeuw vrijwel verdwenen. Bij de reconstructie is de oorspronkelijke beekloop in de oude staat teruggebracht en is een oude ruilverkavelingsweg weggehaald. De afgegraven bovenlaag van de lager gelegen veen en moergronden werd op de flanken van het gebied uitgesmeerd over de hogere zandgronden, ter versterking van de komvorm van het beekdal. Op de flanken is ook een aantal verdwenen houtwallen opnieuw aangelegd. In zekere zin zijn met deze maatregelen de ruilverkavelingswerken van 50 jaar geleden teruggedraaid. Dankzij de recente herinrichting kunnen de Mandelanden nu een waterbergingsfunctie vervullen in het kader van het Deltaplan Water, om Nederland voor te bereiden op klimaatverandering.

Polder Hoop op beter

Een heel bijzondere vogel van dit domein is de roodsterblauwborst, die in 1999 als enig broedgeval in Nederland is waargenomen in de veenkoloniën. Deze ondersoort bouwde een nestje in de stengel van een aardappelplant; de oudervogels haalden voedsel voor de kuikens in een ruige rand van een wijk in Polder Hoop op Beter. In dit bijzondere poldertje zijn de laatste jaren ook trektroepen van grauwe gorzen waargenomen.

49 Heideontginning in Noord-Nederland

Agrarisch gebied op voormalige heide in Noord-Nederland

In het verleden kwamen de meest uitgestrekte heidevelden voor op de armste zandgronden van Noord Nederland, met name in Drenthe en aangrenzende delen van Friesland en Overijssel. Hier graasden destijds schapen, maar ook met koeien gingen de hoeders de heide op. De dieren gingen 's middags bijtijds naar de potstal, waar ze grotendeels de mineralen lieten 'vallen' die ze overdag al etend hadden verzameld. De mest werd dankbaar ontvangen op het bouwland rond de dorpen. Zo ontstond het typische esdorpenlandschap in Noord-oost-Nederland. Een es is een gemeenschappelijke, door bemesting opgehoogde akker.

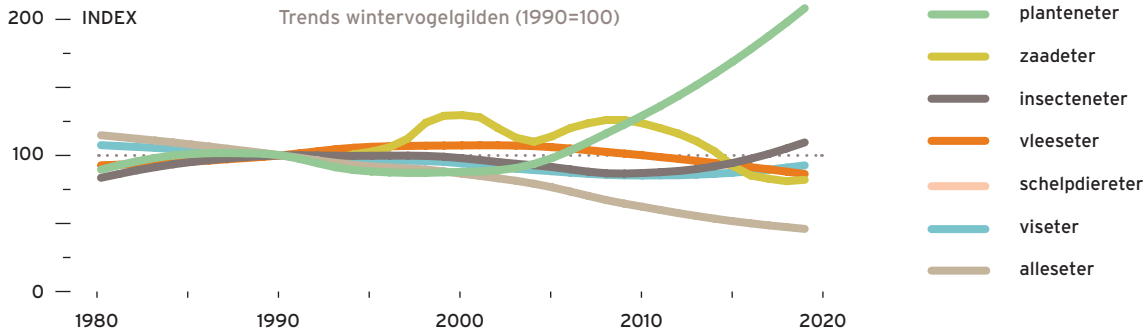
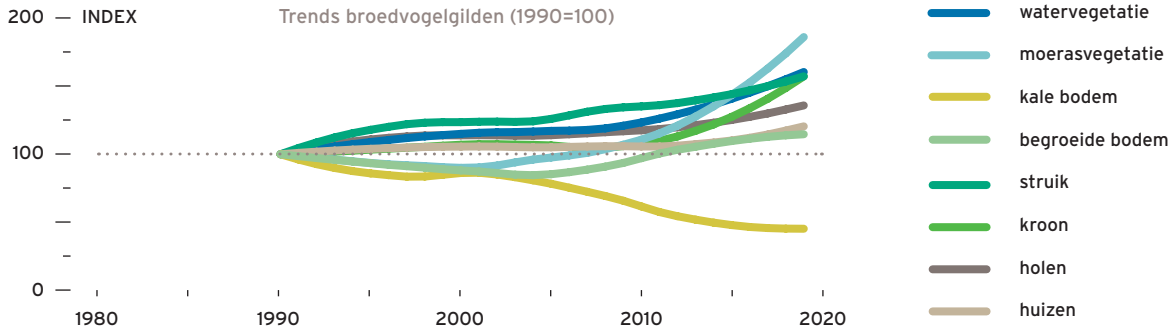
De heideontginningen gaan in Noord-Nederland vaak over in veenontginningen. Zo wordt het oosten van Drenthe en Groningen, waar ooit het befaamde Bourtanger Moeras op de kaart stond, nu gekenmerkt door veenkoloniën. De grootschalige ontginningen zijn tegenwoordig in gebruik voor akkerbouw en melkveehouderij en, vooral in Drenthe, afgewisseld met bos en natuurgebieden. Verspreid werden op de heide grote naaldbossen en boswachterijen aangelegd. Op die manier is 80% van de Drentse bossen aangeplant op voormalige heidevelden en zandverstuivingen. De daarin gelegen vennen werden daarbij gespaard. Rond 1950 was hier vrijwel alle heide ontgonnen. Kleine stukjes die bleven liggen, groeiden geleidelijk dicht met opslag van grove den en berk, en later ook met eik.

Op sommige delen is het traditionele heidebeheer gecontinueerd. Opgaande landschapselementen zijn in dit ontginningslandschap momenteel vrij schaars, met uitzondering van ruilverkavelingsbosjes en bomenrijen langs de vaak smalle, rechte wegen. Waar de bermen wat breder zijn, komen plaatselijk nog wel plantensoorten voor die herinneren aan de heidevoorgeschiedenis, plaatselijk afgewisseld met braamstruweel. Ook de taluds van gegraven grotere watergangen herbergen heischrale plantensoorten. Met uitzondering van de boerderijen is er nauwelijks bewoning; nog is hier sprake van een afwisselend uitgestrekt en – met name in Drenthe – kleinschalig, maar ook vrij leeg landschap.

Minder van hetzelfde

In de noordelijke heideontginningsgebieden bevinden zich verschillende landschappen. De broedvogels van die afzonderlijke landschappen delen in de misère – of de opbloei – waarmee ze in de meeste andere regio's van het land ook te maken hebben. Zoals bijna overal doen de broedvogels van kale bodem, daar waar ze nog voorkomen, het hier bijvoorbeeld niet goed. Dat is te zien bij kievit, scholekster en patrijs. In vergelijking met de heideontginningslandschappen van Midden- en Zuid-Nederland doen moerasvogels het relatief goed in het noorden. Dat komt doordat zeer plaatselijk aan natte natuurontwikkeling wordt gedaan en/of omdat meer rekening wordt gehouden met rietvogels. Hiervan profiteren de broedvogels van moerasvegetatie, zoals bosrietzanger, waterhoen en rietgors. Of deze ontwikkeling van blijvende aard is, valt overigens nog maar te bezien. Met het verouderen van met name naaldbosjes en met de verandering van kale erven van voormalige boerderijen in tuinen met opgaande beplanting, gaat het een aantal meer algemene bos- en ervogels voor de wind.

In de winter gedijen de planteneters relatief goed, aangevoerd door verschillende soorten ganzen. Maar de alleseters zoals kraaien laten een negatieve trend zien. Dat komt doordat predatoren, bijvoorbeeld de havik, meer zijn overgeschakeld op kraaiachtigen bij gebrek aan variatie in prooivogels – een gevolg van het feit dat de open heideontginningslandschappen van Noord-Nederland de laatste decennia behoorlijk zijn uitgekleeft wat betreft opgaande landschapselementen.

Overige fauna

Hoewel enigszins gevarieerd, kenmerken de noordelijke heideontginningslandschappen zich vooral door al dan niet grootschalig agrarisch landschap, met in de bermen en randen nog enige structuur. Mais en raaigras domineren, nu en dan afgewisseld met kleine bosjes of een laatste solitaire boom. Wezel, haas, ree en gewone dwergvleermuis voelen zich hier nog thuis. Onder de herpetofauna komen vooral habitatgeneralisten voor: bruine kikker, gewone pad en kleine watersalamander. Dit geldt ook voor de dagvlinders, met klein koolwitje, kleine vuurvlieder en oranje zandoogje als belangrijkste vertegenwoordigers. De insectenwereld is, door het geringe aanbod van bloeiende planten, vermoedelijk mager.

ree, bruine kikker, oranje zandoogje

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare agrarisch gebied op voormalige heide in Noord-Nederland, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Huismus, merel, spreeuw, tjiftjaf, koolmees, vink, winterkoning, zwartkop, pimpelmees, boerenzwaluw, houtduif, grasmus, fitis, roodborst.

Op de foto: Wilhelminadorp.

De Noord-Nederlandse heideontginningslandschappen zijn vrij homogeen, maar kennen vooral op regionaal niveau nog enige variatie in landschappen. Dit zien we weerspiegeld in de broedvogelbevolking. Het gaat vooral om ervogels en vogels van open – kleinschalige – landschappen met een overlap met de heidebossingslandschappen; bijvoorbeeld daar waar bosvogels de dorpen en erven zijn gaan bewonen – merel, tjiftjaf en vink – of waar bosvogels het agrarisch gebied zijn gaan gebruiken, zoals de buizerd. In het algemeen geldt dat het toch de minder kritische soorten zijn die zich thuis voelen in dit domein. Kenmerkende broedvogels of wintergasten, gebonden aan (of typisch voor) deze heideontginningslandschappen, zijn daarom nauwelijks te benoemen. Meest algemene broedvogel is de huismus, die er nestgelegenheid vindt onder de daken van schuren en boerderijen. De verwante ringmus, van oudsher een meer typische bewoner van dit domein, heeft er een flinke veer moeten laten, al haalt deze soort plaatselijk nog behoorlijke dichtheden. Voor de ringmus zijn de veranderingen in de landbouw waarschijnlijk een zeer belangrijke factor geweest in de afname. Erfvogels als boerenzwaluw en spreeuw worden in redelijke dichtheden aangetroffen, al ondervinden vooral spreeuwen nadeel van het sterk afgenomen bodemleven in veel intensieve graslanden.

Soorten van landschapselementen, zoals singels, slootkanten en ruige bermen, zijn onder meer grasmus, kneu, roodborsttapuit en geelgors. Hoge dichtheden bereiken deze soorten echter nergens. Dat hier nog geelgorzen voorkomen (Tinbergen noemde de soort al als een van de weinige typische akkervogels) heeft waarschijnlijk meer met het aanpassingsvermogen te maken dan met positieve ontwikkelingen in het landschap.

Schaarse broedvogels van agrarisch gebied op voormalige heide in Noord-Nederland, 2013-2015. Boomkruiper, wilde eend, witte kwikstaart, zanglijster, tuinfluitier, Kievit, boompieper, ringmus, geelgors, groenling, graspieper, zwarte kraai, gele kwikstaart, grote bonte specht, heggenmus, gaai, bosrietzanger, kneu, putter, veldleeuwerik, holenduif, gekraagde roodstaart, scholekster, rietgors, ekster, kauw, grauwe vliegenvanger, zwarte roodstaart, braamsluiper, Turkse tortel, kleine karekiet, buizerd, meerkoet, staartmees, bonte vliegenvanger, roodborsttapuit.

schaarse broedvogels

BOERENLAND

Wintervogels

Vogelbevolking van 10 hectare agrarisch gebied op voormalige heide in Noord-Nederland in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Spreeuw, huismus, vink, merel, koolmees, winterkoning, pimpelmees, houtduif, kolgans, toendrarietgans, kramsvogel, brandgans, roodborst, ringmus, zwarte kraai, kauw.

Op de foto: Noord-Sleen.

's Winters bepalen standvogels van eerdergenoemde landschappen het beeld: bos- en ervogels zoals mezen, vink- en kraaiachtigen. Plaatselijk, op landbouwgrond met oogstresten, verblijven toendrarietganzen, houtduiven, spreeuwen en kramsvogels. Voor deze planten-, alles-, en zaadeters valt er blijkbaar nog wel iets te halen, met name voor de planteneters; naast toendrarietganzen in kleinere aantallen ook kol- en brandganzen. De eerdergenoemde ringmussen kennen hier in het winterhalfjaar een ruimere verspreiding dan in het broedseizoen – opmerkelijk, want tegen de landelijke trend in. Blijkbaar zoeken huismussen hun voedsel tegenwoordig dichter bij huis, ook omdat in het landelijk gebied minder te halen valt en zijn ringmussen eerder bereid om er verder voor te vliegen. Spreeuw en huismus zijn 's winters de meest algemene vogels. De lokale spreeuwenpopulatie wordt dan aangevuld met grote aantallen wintergasten uit oostelijker en noordelijker streken, voor zover deze niet vertrekken bij strenge weersomstandigheden, bijvoorbeeld sneeuwval.

Schaarse wintervogels van agrarisch gebied op voormalige heide in Noord-Nederland, 2013-2015. Boomkruiper, stormmeeuw, geelgors, roek, smient, putter, gaai, sijs, grauwe gans, grote bonte specht, holenduif, kokmeeuw, ekster, groenling, kievit, wilde eend, keep, Turkse tortel, nijlgans, heggenmus, goudhaan, fazant, buizerd, koperwiek, staartmees, graspieper, boomklever, meerkoet, goudvink, frater, matkop, kerkuil, veldleeuwerik, Canadese gans, watersnip, knobbelzwaan.

schaarse wintervogels

BOERENLAND

Efficiëntie en schaalvergroting

Veel van de problemen waarmee boerenland- en ervogels in andere domeinen te maken hebben, spelen natuurlijk ook in de heideontginningslandschappen van Noord-Nederland. De toverwoorden efficiëntie en schaalvergroting zijn daar debet aan.

Veranderde bodem

De komst van kunstmest aan het einde van de 19^e eeuw maakte het mogelijk de heide in vruchtbare grond te veranderen. Slootdempingen en drainage tijdens de ruilverkavelingen, globaal tussen 1960 en 1980, leidden tot verdere veranderingen van de bodem en daarmee in voedselbeschikbaarheid voor veel vogels van dit domein. Het gevolg: een steeds eenvormiger landschap waar maar weinig vogels, afgezien van enkele generalisten, iets te zoeken hebben. Dit geldt zowel voor de meeste broedvogels als wintervogels.

Groot en recht

Begin 20^e eeuw zijn de heidevelden op grote schaal ingericht en ontgonnen, met rechte zandwegen en alleen nog wat hei in de bermen. Tijdens ruilverkavelingen onderging dit landschap opnieuw grote veranderingen. Relatief grote bedrijven in en nabij de oude dorpen werden uitgeplaatst en er kwamen grote nieuwe stallen in de ruime ontginningsvlakten, waarbij aan kleine, steeds minder rendabele bedrijfjes een einde kwam. De zandwegen (zanddijken) werden grotendeels geasfalteerd. Mest om de veldgrond verder vruchtbaar te maken, was er inmiddels in overvloed. De inrichtingsstructuur met rechte, parallel verloopende wegen was landbouwkundig een groot voordeel in verband met lagere bewerkingskosten van de grotere percelen. Deze processen hebben een totaal nieuw domein geschapen en zijn grotendeels onomkeerbaar.

Ontklede omgeving

Veranderingen in gewaskeuze (meer mais) en/of teelttechniek leidden tot verdere aanpassingen van de verkavelingen, inclusief verwijdering van traditionele kavelgrensbeplantingen, zoals houtwallen. Zelfs de eeuwenoude hunebedden en grafheuvels kwamen in een steeds meer ontklede omgeving te liggen. En waar de vele bosjes en bossen op de Hondsrug in de jaren 1980 nog met elkaar verbonden waren – via houtwallen en zandpaden met heischrale bermen vol zandblauwtje, stijve ogentroost en tormentil, ontbreken die verbindingen (zo belangrijk voor plant en dier) tegenwoordig vrijwel geheel. Dit betekent verminderde broed- en voedselgelegenheid voor veel vogelsoorten.

Kleinschalige aanpassingen

De heidelandschappen van weleer zullen waarschijnlijk nooit terugkeren. Het zal hoe dan ook niet eenvoudig zijn om tot Basiskwaliteit te komen in een landschap dat in alle opzichten zo ingrijpend veranderd is. Toch zijn ook in dit domein maatregelen mogelijk om specifieke vogels te behouden.

Akkerranden

Soorten als vink, keep, groenling en geelgors krijgen al wat hulp dankzij de aanleg van speciale faunaranden en winterakkers – veldjes met zomertarwe en -gerst, die in het najaar niet geoogst worden maar de hele winter blijven staan als voer voor vogels. Subsidies voor agrarisch natuurbeheer maken dit mogelijk. Dat daar zeker muziek in zit, blijkt uit onderzoek ter plaatse. Zo bedroeg de oppervlakte aan faunaranden in Drenthe in 2002 slechts 7,1 ha, werd de 100 ha-grens in 2007 gepasseerd en stond de teller 5 jaar later al op 357 ha. Hetzelfde geldt voor de winterveldjes, waarvan de oppervlakte sinds 2008 groeide tot enkele honderden hectare in 2012, en nog steeds toeneemt. Deze staan garant voor belangrijke aantallen van zaadeters, waaronder de geelgors.

Houtwallen

Houtwallen vragen om regelmatig onderhoud, zoals snoeien en kappen. Voor een rijkdom aan insecten werkt het goed als er in bermen, in randen van akkers en bij houtwallen kruidrijke delen staan, die pas in of na de zomer worden gemaaid. In plaats van maisakkers hebben vogels meer aan akkertjes met rogge en gerst. Ook hebben we gezien dat akkers waar oogstresten achterblijven belangrijk kunnen zijn, zeker als daartussen wat onkruid groeit. Oud grasland dient behouden te blijven, bij voorkeur niet zwaar bemest. Tegengaan van monoculturen en bevordering van gewasdiversificatie zorgen bovendien voor meer variatie, wat positief is voor veel vogels.

Ringmus is een van de soorten die kunnen profiteren van de aanleg van faunaranden en winterakkers, waar het gewas de hele winter blijft staan als voer voor vogels.

Stedelijk gebied

De verstedelijking van ons land heeft in verschillende opzichten een weerslag op vogels. Enerzijds is het een belangrijke oorzaak van de achteruitgang van vogels in de diverse cultuur- en natuurlandschappen. Anderzijds zijn er soorten die er juist van profiteren. Zij vinden in de bebouwde omgeving een geschikt en gevarieerd leefgebied. De meest karakteristieke vogels in het stedelijk landschap zijn de huizenbroeders. Zonder steden en dorpen met stenen gebouwen zouden deze vogelsoorten niet of nauwelijks in Nederland voorkomen. Bouwstijlen en ideeën over ruimtelijke ordening veranderen door de jaren heen. Zo is in de loop der tijd een mozaïek ontstaan van verschillende wijkvormen die, afhankelijk van het type bebouwing en de hoeveelheid ruimte voor beplanting, meer of minder vogelrijk zijn. Voor weinig soorten is het leefgebied zo sterk gegroeid als voor stadsvogels. Maar hoewel het stedelijk gebied nog steeds in omvang toeneemt, neemt de kwaliteit ervan als leefgebied voor vogels af.

Een landschap gebouwd door mensen

De oudste steden in Nederland hebben een geschiedenis die teruggaat tot de Romeinse tijd. Na een periode van verval duurde het tot halverwege de middeleeuwen totdat de steden opkwamen in de vorm die we vandaag de dag kennen. Rond een historische kern zijn steden en dorpen in de loop van de eeuwen veelal concentrisch gegroeid. Vaak planmatig, zoals te zien in de ringen van Amsterdam. Inmiddels woont 95% van de Nederlandse bevolking binnen een bebouwde kom.

Stedenbouw is in Nederland 120 jaar lang vrijwel onafgebroken bepaald door landelijke wet- en regelgeving. Dat begon in 1901 met de invoering van de Woningwet, die de bouw van kwalitatief goede woningen voor stedelingen moest bevorderen. Na de Tweede Wereldoorlog maakte ons land een sterke bevolkingsgroei door en werd in hoog tempo getracht de heersende woningnood weg te werken. Volgens het ideaal van de maakbare samenleving was de ruimtelijke ordening centraal geregeld. De vooroorlogse wijze van stadsuitbreiding, met vooral kleinschalige laagbouw, werd verlaten en kwantiteit en snelle voortgang kregen prioriteit. De ruimte in en rond de grote steden bleek al snel niet meer toereikend en ook dorpen en kleinere steden kregen een rol in de planvorming. Plaatsen als Zoetermeer en Nieuwegein groeiden explosief met grote nieuwe woonwijken en het drooggemalen land van de IJsselmeerpolders vormde een welkome uitbreiding, met nieuwe steden als Lelystad en Almere. Deze ongebreidelde groei stagneerde in 1980-1984, waarna een duidelijke trendbreuk zichtbaar is met eerdere grootschalige stadsuitbreidingen. Twee veranderingen hebben grote invloed gehad op de inrichting van het Nederlandse stadslandschap en daarmee op het leefgebied voor stadsvogels. Ten eerste het principe van de compacte stad dat binnen de bebouwde kom leidde tot verlies van open ruimte en van bedrijvigheid, zoals werkplaatsen en spoorwegemplacements. Hiermee verdween een deel van de landschapelijke variatie binnen het stedelijk gebied. De wens was het platteland zo veel mogelijk te ontzien en de dreigende leegloop van grote steden tegen te gaan, dit werd uiteindelijk vastgelegd in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (1991), beter bekend als Vinex. Ook werd de huizenbouw steeds efficiënter en uniformer en werden daken bewust ongeschikt gemaakt als nestplaats voor huizenbroeders als huismus en gierzwaluw. Hiervoor ontstond een veelvoud aan lokale regels, die de voorlopers waren van landelijke regelgeving zoals opgesteld in het Bouwbesluit (1992).

Sinds 2000 vindt landelijk ruim de helft van de nieuwbouw binnenstedelijk plaats. Buitenstedelijke nieuwbouw betreft veelal grootschalige stadsuitbreidingen, zoals IJburg bij Amsterdam of Leidsche Rijn bij Utrecht. In 2001 werd een begin gemaakt met de decentralisatie van de ruimtelijke ordening. Nieuwe inzichten over water en waterbeheer als integraal onderdeel van de ruimtelijke ordening leidden in de stedelijke omgeving onder meer tot aandacht voor waterretentie. De decentralisatie bleek van korte duur. Vanaf 2022 is de Omgevingswet van kracht. Deze gaat gepaard met een landelijke omgevingsvisie, waarmee de landelijke overheid de regie van de ruimtelijke ordening weer in handen neemt. Het is de vraag hoe dit zal uitpakken voor de vogelbevolking van het stedelijk gebied.

Verstedelijking is natuurlijk geen exclusief Nederlands fenomeen. Sinds 2007 woont meer dan de helft van de wereldbevolking in een stedelijke omgeving. Naar verwachting zal dit groeien naar 70% in 2050. Stedelijk gebied vormt een geheel eigen ecosysteem met een specifiek stadsklimaat, het zogenaamde stedelijk hitte-eiland. Door de grote hoeveelheid steen en beton functioneert de stad als een soort kruik, die overdag makkelijk warmte opneemt en 's nachts slechts langzaam afkoelt. Hierdoor wijken de temperatuur en de hoeveelheden en typen neerslag af van die in het buitengebied.

Stadsvogels

De bebouwde omgeving vormt een gevarieerd leefgebied voor diverse vogelsoorten. Een stadspark met oude bomen, struiken en gazons is aantrekkelijk voor soorten als zanglijster en groenling. Bedrijventerreinen met grote loodsen en braaklandjes zijn eerder het domein van kneu en zwarte roodstaart. Een historische stadskern huisvest huizenbroeders als gierzwaluw en stadsduif, terwijl we in een groene woonwijk met eengezinswoningen vooral tuinvogels als koolmees, merel en huismus tegenkomen. Dit fijnmazige onderscheid binnen het stadslandschap maken we hier niet. Dit boek hanteert een methodiek die het stedelijk gebied op grotere schaal bekijkt in relatie tot de fysisch-geografische eigenschappen van het landschap waarin de steden en dorpen zijn gebouwd.

Broedvogels

De meest karakteristieke vogels in het stadslandschap zijn de huizenbroeders. Dit zijn vogelsoorten die afhankelijk zijn van rotslandschappen, en dus van nature niet of nauwelijks in Nederland voorkomen. Huismus en huiszwaluw danken zelfs hun naam aan de gewoonte om onze huizen als nestplaats te gebruiken. Daarnaast bestaat de urbane vogelgemeenschap uit algemene watervogels, bosvogels, waaronder veel hollenbroeders, en struikvogels. Vogels die op de grond nestelen zijn in steden beduidend minder talrijk. Sommige grondbroeders, zoals scholekster en visdief, vinden een alternatief op daken en maken vandaaruit voedselvluchten voor hun jongen.

Van alle Nederlandse broedvogels hebben 25 soorten een dichtheid van minstens 0,45 broedpaar per 10 ha in ten minste één van de stedelijke domeinen. Daarvan komen er elf in alle stedelijke domeinen algemeen voor. In de westelijke, lage delen van Nederland huisvesten de dorpen en kleine steden van deze elf algemene soorten een hogere dichtheid dan de grote steden. Dat laat zich in de eerste plaats verklaren door de sterkere interactie van dorpen en kleine steden met het omringende landschap. Soorten als spreeuw en huiszwaluw kunnen er broeden in de bebouwde kom en vinden op relatief korte vliegafstand voedselgebieden in het ommeland. Daarnaast speelt ook een rol dat grote steden veel compacter zijn bebouwd, met als gevolg lagere dichtheden van deze elf algemene soorten. In hoger gelegen delen van Nederland is dit beeld opmerkelijk genoeg anders: daar herbergen grote steden juist hogere dichtheden van de algemene soorten dan dorpen en kleine steden. De grote steden bevinden zich veelal op overgangen tussen verschillende landschappen, bijvoorbeeld tussen een hoge stuwwal en een lager gelegen rivier. Hierdoor ontstaat een stadslandschap met invloeden van verschillende andere landschappen en dus een meer gevarieerde vogelbevolking. Bovendien zijn de steden in Hoog-Nederland meestal minder compact gebouwd dan die in Laag-Nederland.

Wintervogels

In het stedelijk gebied komt de soortsamenvatting van broedvogels en wintervogels sterker overeen dan in de andere hoofdlandschappen. Het verschil tussen de 25 meest algemene broedvogels en de meest algemene wintervogels bedraagt gemiddeld slechts 6,8 soorten. Veel stadsvogels zijn standvogel. Daarnaast is het stedelijk gebied een belangrijk overwinteringsgebied voor twee groepen vogelsoorten, de tuinvogels en de watervogels. De watervogels profiteren van het stedelijk hitte-eiland. Binnen de bebouwde kom zijn er minder ijsdagen dan in het buitengebied. Voor het waterhoen is het stedelijk gebied in ons land zelfs het belangrijkste overwinteringsgebied. Tijdens koude winters met veel ijs blijkt nog sterker hoezeer watervogels de relatief warmere omstandigheden opzoeken. Algemene soorten als wilde eend en kokmeeuw trekken dan massaal naar de steden. Ook voor tuinvogels bieden steden en dorpen winterse voordelen. Er zijn minder roofdieren en er is een groter voedselaanbod. Veel mensen bieden vogelvoer aan in de tuin en op het balkon. Dorpen en steden in open agrarisch grasland herbergen in de winter een vogelgemeenschap die veel armer is aan soorten dan dorpen en steden in besloten, bosrijke landschappen. Wanneer in bossen in de loop van de winter het voedsel schaarser wordt of onbereikbaar door sneeuw, trekken mezen en vinken naar nabijgelegen dorpen en steden,

waar ze profiteren van de voedertafels en -silo's. Dit fenomeen doet zich in de agrarische landschappen nauwelijks voor. De grote groepen ganzen, goudplevieren en Kievieten die er overwinteren, zijn en blijven vogels van het open veld en hebben in de bebouwde kom niets te zoeken.

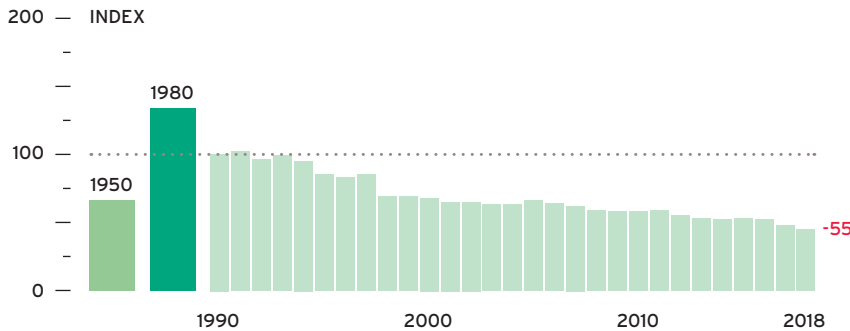
Meer stad, minder stadsvogels

Voor weinig soorten is het leefgebied zo sterk gegroeid als voor stadsvogels. Heeft dat ook geleid tot een evenredige toename van deze vogels?

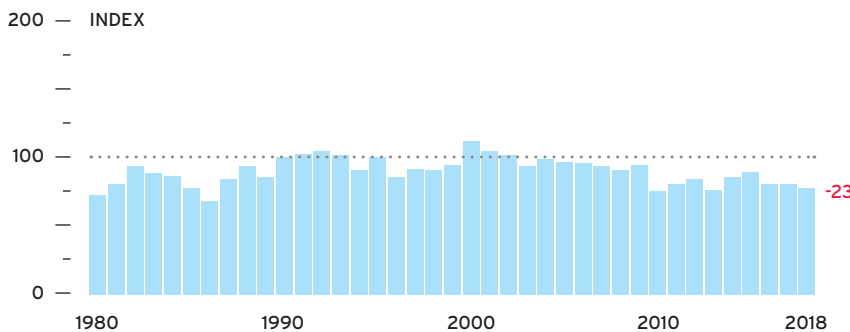
De trends van de meeste soortgroepen laten aanvankelijk een toename zien, recenter gevolgd door een afname. Dit geldt zowel voor de broedvogels als voor de wintervogels. Uit historische gegevens kunnen we opmaken dat de aantallen van de meeste stadsvogels aanvankelijk meegroeiden met het oppervlak van het stedelijk gebied. Dat veranderde met de intrede van de compacte stad, wat onherroepelijk leidde tot het verlies van een grote diversiteit aan open groene ruimte, zoals plantsoentjes, groenstroken en braakliggende landjes. Minstens zo ingrijpend als de verdichting is de negatieve invloed van bewoners op hun directe leefomgeving, en daarmee op het stedelijk leefgebied als geheel. Zo zijn grote oppervlakten tuin bestraat en maakten waardevolle heggen plaats voor strakke, onbegroeide schuttingen. Stedelijke moestuintjes zijn zeldzaam geworden en wie houdt nog kippen? Deze tuintrends hebben het stedelijk landschap voor vogels op grote schaal verarmd door verminderd voedselaanbod en minder schuil- en nestplaatsen.

Voor de berekening van de vogeltrends in stedelijk gebied zijn op landelijke schaal voldoende gegevens verzameld om terug te kijken tot 1950 voor broedtijd en 1980 voor de winter. Net als in de andere hoofdlandschappen. Op het detailniveau van de domeinen kan dit wel voor de winter, maar voor de broedtijd pas sinds de invoer van het Meetnet Urbane Soorten (MUS).

STEDELIJK GEBIED

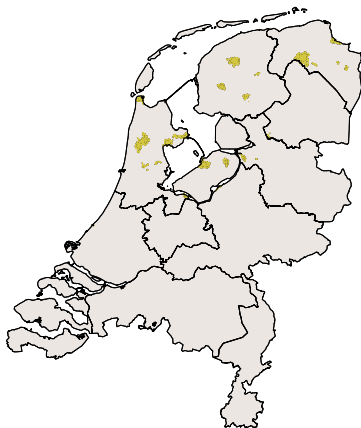
Index van kenmerkende soorten broedvogels (zie bijlage 1a), 1950-2018.

Index van kenmerkende soorten wintervogels (zie bijlage 1b), 1980-2018.

59 Steden op zeelei

Grote steden in Noordwest-Nederland

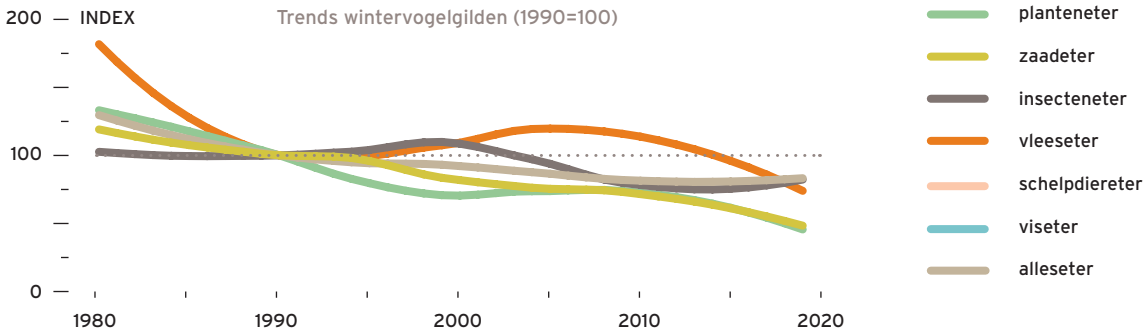
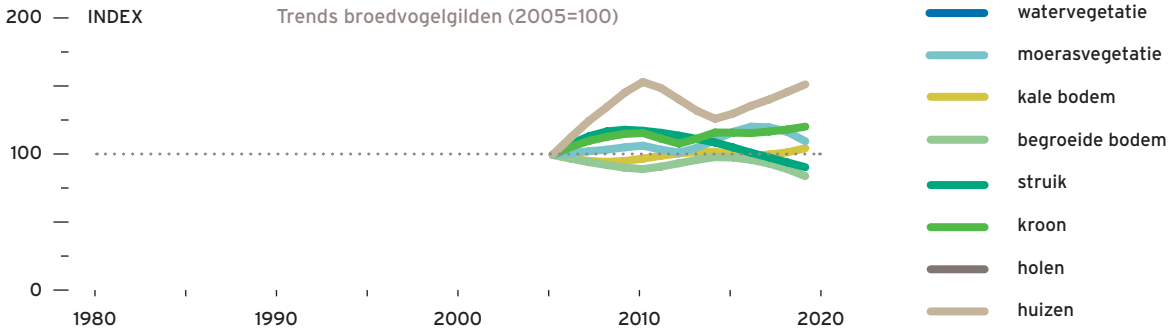
Tot aan de vastlegging van de kustlijn stonden grote delen van dit domein onder sterke invloed van de grillige zee. Het gebied kent een lange bewoningsgeschiedenis en was altijd dunbevolkt. Zo is de inmiddels grote stad Leeuwarden ontstaan uit drie kleine terpnederzettingen. De meeste steden zijn gegroeid als handelsnederzetting, of rondom een strategisch gelegen haven zoals Enkhuzen en Delfzijl. De geschiedenis is terug te zien in de ruime centrale pleinen, oude stratenpatronen en monumentale bebouwing, met markante historische monumenten als de Martinitorren in Groningen, Oldenhove in Leeuwarden, de Dromedaris in Enkhuzen en de Grote Sint-Laurenskerk in Alkmaar. De steden liggen aan open water of een rivier, vaak met een vestingwal en een patroon van grachten. Of 'diep', zoals een gracht in Groningen heet.

Na een bloeiperiode in de 17^e eeuw zijn de steden lange tijd weinig gegroeid. De groei buiten de historische kern begon rond 1900, als gevolg van de trek naar de stad vanaf het platteland, maar zette vooral door na de Tweede Wereldoorlog, met relatief veel hoogbouw. Tegen het einde van de 20^e eeuw stagneerde de groei, die in deze tweede fase vooral voortkwam uit annexaties van of agglomeraties met omringende dorpen: Haren en Groningen, Huizem en Leeuwarden, Alkmaar en Heerhugowaard. In tegenstelling tot andere urbaniserende regio's buiten de Randstad, zoals de Brabantse stedenrij, parkstad Limburg en de Twentse agglomeratie, liggen de grote steden in dit domein tamelijk autonoom in het landschap. Ze spelen een steeds prominentere rol in de regio als het gaat om werk, zorgvoorzieningen en vertier. Hoewel de steden op veel punten van elkaar verschillen, hebben ze gemeen dat ze op zeelei liggen en zijn omringd door agrarisch gebied. Dat geldt ook voor de steden uit de tweede helft van de 20^e eeuw zoals Dronten en Lelystad. Ondanks hun geheel andere voorgeschiedenis behoren deze nieuwe steden vanwege hun omvang en ligging eveneens tot dit domein.

Broedvogels stabiel, wintervogels nemen af

De globale trend van de broedvogels in dit domein is tamelijk stabiel, al zijn er nuances. Voor een stedelijk domein is het verheugend dat er een – weliswaar matige – toename is van huizenbroeders. Toch zijn er binnen die groep grote verschillen. Zo is er een serieuze afname van de huismus, plaatselijk zelfs met maar liefst 90%. Soorten als huiszwaluw en gierzwaluw nemen in dit domein juist in aantal toe. De gierzwaluwpopulatie kent wel veel regionale verschillen die zich lastig laten verklaren. Het verouderen van de begroeiing resulteert in een voorzichtige toename van het aantal vogels dat broedt in boomkronen, zoals roek en houtduif. Een soort die hiervan opmerkelijk profiteert, is de grote bonte specht. Door het ontbreken van bossen was deze soort nooit wijdverspreid in het zeeleigebied, maar als gevolg van de bomenveroudering in de steden is hij sterk in aantal toegenomen. Na een aanvankelijke toename neemt het aantal struikbroeders recent af. Dat is in lijn met het landelijke beeld voor het stedelijk gebied en een gevolg van stadsinbreiding, waardoor het oppervlak aan open ruimte afneemt. Anders dan volgens de landelijke trend is hier sprake van een afname van de broedvogels van bodembedekking, ondanks de toename van het aantal ganzen.

De trend voor de vogels in de winterperiode is al sinds 1980 dalende. Dit lijkt erop te duiden dat de grote steden steeds minder voedselaanbod hebben en dat is zeer alarmerend. Niet alleen zaadeters zoals huismus, groenling en zelfs de koolmees nemen als wintervogel in aantal af. Hetzelfde geldt voor alleseters, waaronder kraaien en meeuwen, en voor overwinterende insectenetters als de spreeuw.

Overige fauna

Gewone dwergvleermuis en laatvlieger, ook bekend als bruine vleermuis, komen 's nachts vanuit oude wijken, waar ze overdag in ruimten van gebouwen verblijven, naar parken en tuinen om te jagen. Monumentale oude bomen bieden slaappleaats aan boombewonende vleermuissoorten, waaronder de rosse vleermuis – vanwege zijn bioritme ook wel vroegvlieger genoemd.

De stadsflora op de oude kademuren en monumentale gebouwen van deze noordelijk gelegen steden is minder rijk dan in de zuidelijker gelegen stadsdomeinen in ons land. Niettemin vinden sommige typische muurplanten hier hun meest noordelijke verspreiding.

rosse vleermuis, laatvlieger

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare grote steden in Noordwest-Nederland, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Merel, huismus, koolmees, winterkoning, pimpelmees, spreeuw, zwartkop, houtduif, tjiftjaf, heggenmus, wilde eend, kauw, fitis, gierzwaluw, meerkoet, ekster, groenling.

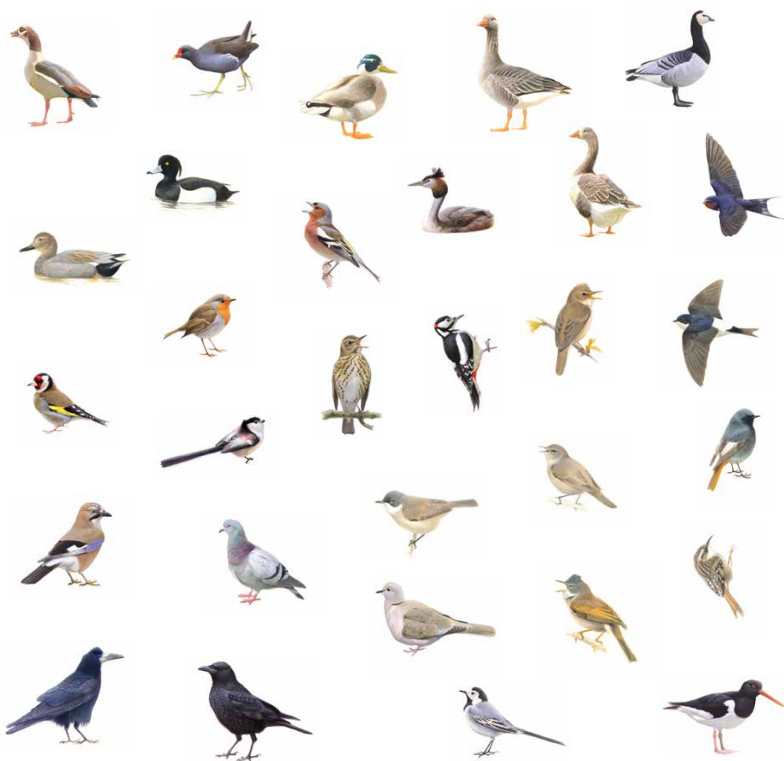
Op de foto: Groningen.

De broedvogelbevolking van dit domein komt sterk overeen met die van de meest verstedelijkte regio van ons land, de Randstad, maar heeft een iets landelijker karakter. De grote steden in Noordwest-Nederland kennen relatief iets grotere dichtheden van algemene tuinvogels zoals merel, huismus, kool- en pimpelmees. De dichtheid van de gierzwaluw is vergelijkbaar met die in de Randstad. Deze uitgesproken stadsvogel broedt in dit domein inmiddels in alle steden. Wel zijn in de nieuwste wijken de aantallen laag. Tussen de grote steden van Noordwest-Nederland bestaan grote verschillen in de samenstelling van de broedvogelbevolking. De verschillen hangen samen met de omgeving, grootte en ouderdom van de stad. Steden in de kuststreek hebben op platte daken prominente broedkolonies van zilvermeeuw en kleine mantelmeeuw. Er is zelfs sprake van een toename van deze twee soorten. Dat is verheugend, want in alle andere domeinen neemt de zilvermeeuw eenmaal gevestigd op de daken weer snel in aantal af. Naast meeuwen komen in enkele grote steden ook andere soorten op platte daken tot broeden. De visdief nestelt hier en daar op industrieterreinen en in havengebieden. In Alkmaar heeft de stormmeeuw zelfs de grootste dakkolonie van Europa. Deze broedvogels van de kale bodem in waterrijke gebieden, vestigen zich in toenemende mate op platte daken in stedelijk gebied.

De blauwe reiger heeft in de grote steden van Noordwest-Nederland de hoogste broedichtheid in ons land. De vogels nestelen veelal in oude parken met grote bomen en zoeken voedsel in het waterrijke agrarische ommeland. De stadsduif heeft in de stad Groningen een grootstedelijk hoge dichtheid. De bosrietzanger broedt lokaal algemeen op verruigde terreinen, zoals sloten langs bermen en spoorbanen of op bedrijventerreinen die nog braak liggen in afwachting van bebouwing. Waar ze broeden, groeit vaak wat riet en hoog opgaande kruiden als fluitenkruid en brandnetel. Worden dergelijke terreintjes in cultuur gebracht, dan verdwijnt de soort weer.

Schaarse broedvogels van grote steden in Noordwest-Nederland, 2013-2015. Soepeend, bosrietzanger, grauwe gans, Turkse tortel, zanglijster, waterhoen, vink, grote bonte specht, roodborst, zwarte kraai, boomkruiper, fuut, scholekster, soepgans, braamsluiper, tuinfluiter, gaai, brandgans, putter, boerenzwaluw, kuifeend, staartmees, zwarte roodstaart, grasmus, witte kwikstaart, krakeend, nijlgans, roek, huiszwaluw, stadsduif.

schaarse broedvogels

STEDELIJK GEBIED

Wintervogels

Vogelbevolking van 10 hectare grote steden in Noordwest-Nederland in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Merel, huismus, koolmees, pimpelmees, grauwe gans, heggenmus, roodborst, ekster, winterkoning, Turkse tortel, waterhoen, kauw, kokmeeuw, vink, boomkruiper, putter.

Op de foto: Alkmaar.

In Noordwest-Nederland herbergen de grote steden in de winter een meer gevarieerde vogelgemeenschap dan de dorpen en kleine steden. Huismus en merel zijn heel algemeen, in aantal gevolgd door koolmees, pimpelmees en grauwe gans. Andere soorten zijn beduidend minder talrijk. Koolmees en pimpelmees zoeken hun voedsel doorgaans niet op de grond maar in bomen, waarbij de pimpelmees op dunnere twijgen foerageert dan de koolmees. Door deze voedselgewoonte komen de soorten voor tot in de stadskernen en op hoogbouw balkons waar wintervoer wordt aangeboden. Huismus en merel daarentegen zoeken hun voedsel voornamelijk op de grond. Ze verblijven 's winters vooral in woonwijken met tuinen. Sinds de grote achteruitgang in het laatste kwart van de 20^e eeuw is het voorkomen van de huismus sterker verbrokken, maar hier en daar komt deze soort nog in aanzienlijke aantallen voor. De merel is te zien in vrijwel elke tuin. In de tuinen en parken in dit domein zijn roodborst en vink 's winters beduidend algemener dan in de broedtijd. De parken en andere groengebieden zijn in de koude periode zeker de moeite waard. Zowel in Groningen en Friesland als in Noord-Holland huisvesten parken aan de stadsrand soms een ransuilenslaapplaats. Het aantal aanwezige uilen verschilt doorgaans sterk van jaar tot jaar, soms verblijven er tientallen. Het aantal ransuilen is hoger in winters waarin het omringend agrarisch gebied veel veldmuizen herbergt. Van de watervogels zijn grauwe gans, waterhoen en kokmeeuw de meest algemene wintersoorten in dit domein. Meerkoet, wilde eend, zilvermeeuw en ook stormmeeuw kunnen lokaal in grote groepen voorkomen. Tijdens perioden van streng winterweer worden de aantallen watervogels doorgaans hoger. De vogels zoeken dan de stad op, waar de relatieve warmte zorgt dat open water minder snel dichtvriest. Na winterse stormen kunnen steden met een zeehaven, zoals Den Helder en Delfzijl, een toevluchtsoord zijn voor zeevogels, wat zo nu en dan een ornithologische verrassing oplevert.

Schaarse wintervogels van grote steden in Noordwest-Nederland, 2013-2015. Meerkoet, groenling, grote bonte specht, houtduif, wilde eend, gaai, roek, soepeend, zwarte kraai, zilvermeeuw, stormmeeuw, staartmees, stadsduif, ransuil, sijs, soepgans, fuut, goudhaan, boomklever, appelvink, krakeend, keep, goudvink, fazant, blauwe reiger, zanglijster.

schaarse wintervogels

STEDELIJK GEBIED

Behoud van monumentale waarde

Water in de stad

Het Groninger Museum moest in 1998 en 2012 gedeeltelijk worden ontruimd wegens de hoge waterstand in het kanaal waarin het is gebouwd. Het kritieke waterpeil is 97 cm, waarbij het water tegen de ramen van de benedenzalen klotst. In veel Nederlandse steden, met name in de landsdelen beneden zeeniveau, heeft binnenstedelijk water van oudsher een veelzijdige functie, onder meer als vaarweg, verdedigingslinie en afwatering. Door toenemende weersextremen wordt die laatste functie steeds belangrijker.

Red De Hout

De steden van Noordwest-Nederland, met uitzondering van die in de Flevopolders, hebben een relatief grote historische kern. Ook het stadsgroen heeft veelal een lange geschiedenis en is vaak van monumentale waarde. Bijvoorbeeld de Alkmaarderhout, aangelegd in 1607 en het oudste stadspark van Nederland. Helaas staat De Hout, zoals het park in de volksmond heet, onder druk. Alkmaar krijgt een steeds grotere rol in de regio, zoals meer steden steeds nadrukkelijker een centrumfunctie willen vervullen. Voor de nieuwbouw van het Noordwest Ziekenhuis gaf de gemeente in oktober 2016 toestemming om meer dan een halve hectare van het ruim 400 jaar oude stadsbos te kappen. Dit verlies zou gecompenseerd worden met de aanleg van 'nieuwe natuur' – alsof je de toren van de Grote Sint-Laurenskerk zou slopen in ruil voor een Vinexwijk. De nieuwbouw van het ziekenhuis is een van de meest discutabele dossiers van de gemeente Alkmaar, die nota bene als een van de eerste Nederlandse gemeenten een beleidsplan voor stedelijke ecologie vaststelde. De actieve Vogelwerkgroep Alkmaar e.o., die inmiddels zo'n 35 jaar stadsvogelonderzoek doet, zal via haar gedegen inventarisaties naar verwachting feilloos de negatieve gevolgen voor de vogelbevolking kunnen blootleggen.

Onvermijdelijke verduurzaming

De naoorlogse stadsuitbreidingen van de grote steden in Noordwest-Nederland kennen bovengemiddeld veel hoogbouw. Bij de vroeg of laat noodzakelijke renovatie en verduurzaming van deze wijken komen onvermijdelijk verblijfplaatsen van gebouwbewonende vleermuizen en vogels aan het licht. Hiermee moet terdege rekening worden gehouden om de dieren daar te behouden.

Lokale voorbeelden

Naast genoemde voorbeelden van drukfactoren zijn in dit domein op lokaal niveau ook voorbeelden te vinden van goed stedelijk natuurbeheer, waarbij diverse vogelsoorten gedijen.

Waterbeheer met natuurwaarde

In 2000 voltooidde Leeuwarden het waterplan Blauwe Diamant met als inzet een aantrekkelijker binnenstad. In de grachten werden bagger- en rioleringswerkzaamheden verricht en doorvaarbare rubberen gordijnen geplaatst, die de invloed verminderen van de slechtere kwaliteit van het Friese boezemwater. Bovendien werd water uit de rioolwaterzuivering aan het grachtenwater toegevoegd. Schoon water is behalve voor mensen ook aantrekkelijk voor de *hjerringslynder* (fuut) en het *reidhinstje* (waterhoen).

Om de wateroverlast in Groningen in de toekomst te verminderen, zijn twee nabijgelegen polders van totaal ruim 300 ha in stelling gebracht: Lappenvoort en het Oosterland. Bij te overvloedige neerslag kan hier water worden opgevangen. Daarnaast bieden de polders ook ruimte aan natuur en recreatie. Met specifiek waterbeheer en aandacht voor natuurlijke oevers krijgen bijzondere flora en fauna hier optimale kansen. De nagestreefde waterkwaliteit is gunstig voor vegetaties van dotterbloem en waterviolier. De waterspitsmuis kan zich er thuis voelen, maar ook vogels als tureluur en slobbeend.

Doelsoorten

De stad Groningen heeft een Stedelijke Ecologische Structuur (SES) vastgesteld. Om sturing te geven aan het beheer zijn voor verschillende gebiedsdelen doelsoorten vastgesteld: soorten die kenmerkend zijn voor een specifieke omgeving en daar hoge eisen aan stellen. Voorbeelden zijn de gierzwaluw voor de bebouwde kom en de ijsvogel voor enkele waterrijke gebiedsdelen. Achterliggende gedachte is dat een gebied dat geschikt is voor zo'n veeleisende soort, automatisch ook goed is voor minder kritische soorten. Daarnaast zijn begeleidende soorten aangewezen: soorten die vaak samen voorkomen met zo'n kritische doelsoort. Waar die begeleidende soorten voorkomen, kan dit een indicatie zijn dat uiteindelijk ook de kritische doelsoort 'haalbaar' is. Deze werkwijze helpt om per deelgebied gerichte keuzes te maken over inrichting en beheer, met als voordelen een grotere kans op succes en kostenefficiëntie.

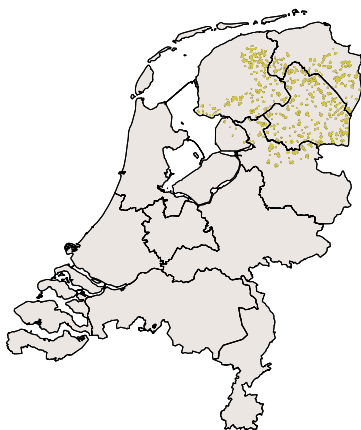
Bermbeheer en burgerinitiatief

De bermen langs het Reitdiep in Groningen worden begraasd door schapen en niet meer regelmatig gemaaid. Schapen dragen zaden mee in hun vacht en verspreiden die. Ze poepen ook zaden uit. Zo krijgt de berm een grotere natuurwaarde. Op de poep komen insecten af, die weer vogels en vlermuizen aantrekken. Vanuit natuurperspectief een even prachtig als zinvol initiatief.

Voordat Sneek door de gemeentelijke herindeling onderdeel werd van de gemeente Súdwest-Fryslân won het de Stadsvogelprijs, een projectenwedstrijd voor Nederlandse gemeenten. Stadsvogels Sneek was de bescheiden titel van een veelomvattend plan waaraan een burgerinitiatief ten grondslag lag, met vijf glasheldere speerpunten: draagvlak creëren, accent op de huismus, gerichte voorlichting, particuliere tuin centraal en groenbeheer nóg vogelvriendelijker. Het project werd uitgevoerd door een toegewijde groendienst, de plaatselijke vogelwacht en een enthousiaste wethouder. Zo eenvoudig kan het zijn.

64 Het landelijke noordoosten

Dorpen en kleine plaatsen in Noordoost-Nederland

Het karakter van de kleine plaatsen hangt ook in deze regio sterk samen met de cultuurhistorische ontwikkeling. De oude steden en dorpen vinden we vooral op het Drents plateau (10 tot 20 m boven NAP), in Oost-Friesland en in de westpunt van Groningen. In centraal Drenthe gaat het voor al om oude boerendorpen rond een brink (brinkdorpen).

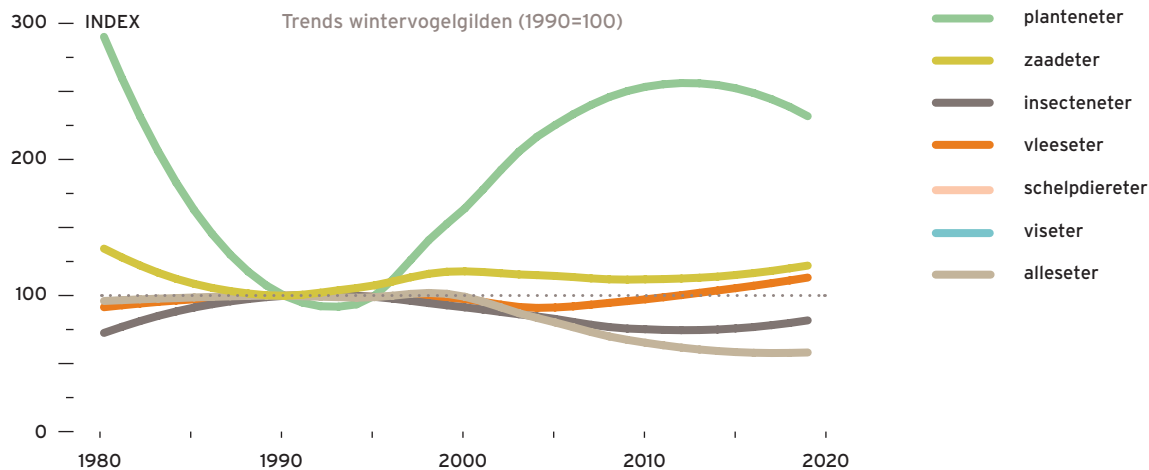
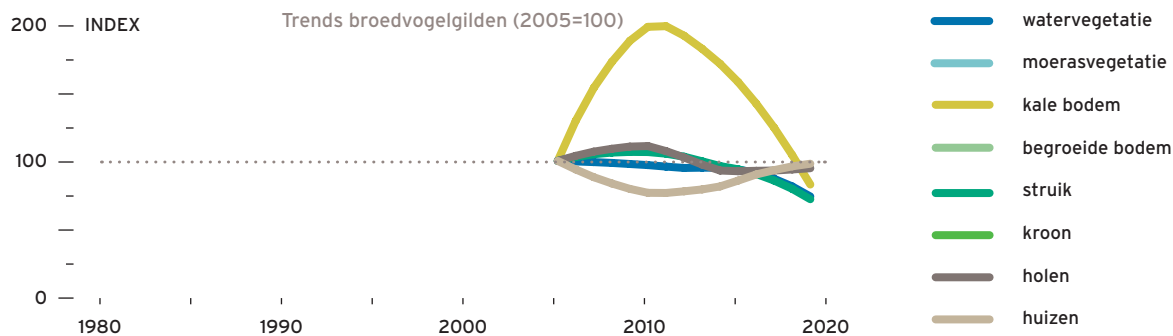
De overwegend grote boerenhoeven met lange rieten daken zijn in de loop van de jaren 1970 merendeels verkocht en omgebouwd tot luxe woonboerderijen. In het waterrijke Oost-Friesland was het vooral de ligging aan meren, rivierlopen en kanalen die het ontstaan van nederzettingen bepaalde. Dat gebeurde in een tijd dat varend transport, met relatief kleine zeilboten, de bestaansmogelijkheden van de bevolking sterk vergrootte. Op de meer zandige delen in Oost-Friesland gaat het, net als in Drenthe, om oude boerendorpen met van oudsher gemengde bedrijven. In de veenkoloniën, in het oosten van Drenthe en Groningen, zijn de nederzettingen minder oud. Hun ontstaan is gerelateerd aan de vervening, die in de 19^e eeuw een hoogtepunt bereikte. Ook hier was het water, in de vorm van voor de turfafvoer gegraven kanalen, sturend voor het ontstaan van nederzettingen met veel kleine (veen)arbeidershuizen. Langs de kanalen, hoofdaders voor transport en (kleine) handel, verzezen de meeste winkeltjes en dus ook woonhuizen. Zo ontstonden de karakteristieke, kilometerslange lintdorpen. In de veengebieden op de grens van Friesland en Drenthe bij Smilde en bij Hoogeveen zien we vergelijkbare dorpsstructuren.

Dit domein omvat alle dorpen in Drenthe. In de provincies Groningen en Friesland omvat het de dorpen op de zand- en (hoog)veengronden, met de kleigronden als grens. In het zuiden ligt deze net voorbij de provinciegrens met Overijssel.

Achteruitgang minder sterk

Door de lintstructuur van de dorpen grenst het merendeel van de bebouwing al direct aan het landelijk gebied. Er is geen centraal klassieke dorpskern waaromheen het dorp zich heeft ontwikkeld. Toch laten de huizenbroeders in dit domein een grote toename zien. Dit is helaas wel de enige vogelgilde in de kleine plaatsen in Noordoost-Nederland met een duidelijke toename.

Vergeleken met het landelijk gemiddelde zijn er in Noordoost-Nederland minder huizen bijgebouwd in de afgelopen decennia, in sommige gemeenten zelfs drie keer zo weinig. Voor typische stadsvogels en stadse pioniers zoals de zwarte roodstaart is er minder leefgebied bijgekomen dan in de rest van Nederland. In vergelijking tot de grote plaatsen in Noordoost-Nederland is de achteruitgang van de verschillende vogelgilden minder sterk.

STEDELIJK GEBIED

Ruime tuinen

De bebouwde kom in Noordoost-Nederland kenmerkt zich door ruime tuinen en meer groen in de nabijheid van landelijk gebied. Er zijn dan ook veel soorten algemeen, onder meer egel, bunzing, laatvlieger, gewone pad, bruine kikker, klein koolwitje en kleine vos. De steenmarter komt relatief veel voor in Noordoost-Nederland. Hij is vooral te vinden in de nabijheid van dorpen en boerderijen, maar tegenwoordig ook in steden en andere grote plaatsen. De laatste decennia heeft het leefgebied van de steenmarter zich vanuit het oosten verder uitgebreid naar het westen.

In de sloten en poelen in het typerende dorpslandschap leeft naast groene kikkers ook de alpenwatersalamander – een soort die met name in Noord-Brabant en Limburg voorkomt. Op de gemeenschappelijke brink werden van oudsher zomereiken aangeplant voor nieuw gebintheout. Tegenwoordig zijn de eiken in veel plaatsen uitgegroeid tot majestueuze bomen die de dorpen aantrekkelijker hebben gemaakt.

steenmarter, alpenwatersalamander,
kleine vos

Broedvogels

Vogelbevolking van 10 hectare dorpen en kleine plaatsen in Noordoost-Nederland, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor één broedpaar. Huismus, merel, spreeuw, koolmees, houtduif, tjiftjaf, zwartkop, winterkoning, pimpelmees, vink, gierzwaluw, kauw, roodborst, fitis, heggenmus, Turkse tortel, groenling, zanglijster.
Op de foto: Leggeloo.

De huismus is de meest algemene broedvogel, gevolgd door de merel. Landelijk gezien heeft het usutu-virus extra sterfte veroorzaakt bij de merel. Gelukkig heeft dit virus in de dorpen van Noordoost-Nederland nog niet geleid tot een duidelijke afname onder broedende merels. Koolmees en spreeuw staan qua dichtheid op een gedeelde derde plaats – opvallend gezien de dalende lokale maar ook landelijke trend van de spreeuw. Hoewel de huizenbroeders samengenomen een positieve trend laten zien, is de gierzwaluw een opvallende negatieve uitschieter. Vooral onder gierzwaluwen zijn er regionaal veel verschillen. Er is afname bekend door grootschalige renovatieprojecten, deze wordt maar deels gecompenseerd door meer verspreide en daardoor minder opvallende vestiging elders. De hollenbroeders laten globaal een dalende trend zien, vooral zichtbaar in ringmus, spreeuw, kauw en in mindere mate in boomkruiper en holenduif. Boomkruipers hebben forse bomen nodig met een ruwe bast om in te broeden. Ze zijn vaak te vinden in gemengde bossen in met name Oost-, Midden- of Zuid-Nederland. De landelijke verspreiding is de laatste decennia vooral uitgebreid in juist de lage delen van Nederland, en dus niet in het Noordoosten. De afname in dit domein van de ringmus past in de landelijke trend. Ze bewonen in stedelijk gebied alleen de randen en die hebben de lintvormige kleine plaatsen in Noordoost-Nederland in eerste instantie genoeg. Efficiëntere bedrijfsvoering in de landbouw leidt landelijk gezien tot gebrek aan voedsel en broedgelegenheid voor de ringmus, zo ook hier. De koolmees, boomklever en grote bonte specht laten in dit vogelgilde een positieve trend zien. Op de zandgronden van Noordoost-Nederland (en Noord-Brabant) was de boomklever lange tijd schaars. De bossen zijn er ouder en gevarieerder geworden en bieden deze soort tegenwoordig goede broedgelegenheid. De dalende lijn bij struikbroeders gaat vooral over staartmees, fitis en heggenmus en past in de landelijke trend. Zanglijster en zwartkop doen het binnen dit gilde goed.

Schaarse broedvogels van dorpen en kleine plaatsen in Noordoost-Nederland, 2013-2015. Boomkruiper, braamsluiper, ekster, grasmus, zwarte roodstaart, grote bonte specht, boomklever, putter, gaai, wilde eend, zwarte kraai, bosrietzanger, bonte vliegenvanger, waterhoen, witte kwikstaart, roek, scholekster, kneu, ringmus, staartmees, veldleeuwerik, fuut, gekraagde roodstaart, huiszwaluw, grauwe vliegenvanger.

schaarse broedvogels

STEDELIJK GEBIED

Wintervogels

Vogelbevolking van 10 hectare dorpen en kleine plaatsen in Noordoost-Nederland in de winter, 2013-2015. Ieder vogelicoontje staat voor twee individuen. Huismus, merel, koolmees, pimpelmees, vink, winterkoning, roodborst, houtduif, boomkruiper, wilde eend, zwarte kraai, Turkse tortel.
Op de foto: Sleen.

Net als tijdens het broedseizoen is gedurende de winter de huismusdichtheid het hoogst in de kleine plaatsen van Noordoost-Nederland. Daar is die zelfs het dubbele van de landelijk gemiddelde. Op nummer twee staat de merel, de kool- en pimpelmees delen de derde plek. Opvallend afwezig in de winter zijn de heggenmus en de kauw, die 's winters in vrijwel alle andere stedelijke domeinen te vinden zijn. Daarentegen zijn hier wel de zwarte kraai en wilde eend, die op hun beurt afwezig zijn in alle andere 13 stedelijke domeinen (op één domein na voor de wilde eend).

De carnivoren, insectivoren en granivoren fluctueren sinds 1980 licht. Door de decennia is de trend relatief stabiel. Onder de insectivoren is de winterkoning een opvallende daler. In geen enkel ander stedelijk domein zien we een dalende trend. De winterkoning is normaal gesproken een standvogel en je zou in de winter hetzelfde neutrale verloop als in het broedseizoen verwachten. Het is bekend dat de winterkoning zich bij streng winterweer toch verplaatst, bijvoorbeeld richting een meer voedselrijke plek. In het oosten en noordoosten van Nederland, zo ook in dit domein, is het in de winter gemiddeld kouder dan in bijvoorbeeld de kustprovincies. Het lijkt erop dat winterkoningen in de kleine plaatsen in Noordoost-Nederland in deze relatief koude winters inderdaad hun heil elders zoeken. Die winters zorgen er bovendien voor dat de dichtheden van tuinvogels zoals vink, merel, kool- en pimpelmees hoger zijn dan in het broedseizoen. Zij zijn van origine bosvogels en trekken 's winters richting de plaatsen waar het net iets warmer is, en meer voedsel beschikbaar is.

De dalende lijn voor de omnivoren – op conto van onder andere kauw, zwarte kraai en vooral ekster – past in de landelijke trend onder kraaiachtigen, maar is nergens zo sterk als in het noordoosten van Nederland.

Schaarse wintervogels van dorpen en kleine plaatsen in Noordoost-Nederland, 2013-2015. Grote bonte specht, boomklever, gaai, ekster, sijs, staartmees, kauw, waterhoen, koperwiek, goudhaan, meerkoet, kokmeeuw, roek, goudvink, kramsvogel, heggenmus, putter, zilvermeeuw, Canadese gans, grote barmsijs, sperwer, ringmus, groene specht, fuut, grote lijster, nijlgans, zwarte mees.

schaarse wintervogels

STEDELIJK GEBIED

Bedreigingen

Het gaat in de kleine plaatsen in Noordoost-Nederland niet zo goed met de (stads)vogels. Zowel tijdens het broedseizoen als in de winter zien we veel dalende trends, meer dan in andere stedelijke domeinen. Het is in dit domein daarom extra belangrijk om Basiskwaliteit te waarborgen.

Bodemdaling

In Drenthe en Groningen is sprake van extra bodemdaling door de winning van diepe ondergrondse gasvoorraden gecombineerd met droogte. Samen met het lage grondwaterpeil in Drenthe zorgt dit voor grondbeweging, waardoor huizen en wegen verzakken. Het omgaan met verzakkingen door gasgerelateerde aardbevingen is pionierswerk. Het effect op vogels is nog niet beschreven. Daar waar verzakte huizen worden gerenoveerd, liggen er wel kansen voor het integreren van extra nestgelegenheden voor vogels maar bijvoorbeeld ook vleermuizen.

Krimpregio: kans of bedreiging?

Vooral in Noord-Nederland zijn veel krimpgemeenten. Jongeren trekken weg naar de steden, waar gezinnen met kinderen juist blijven hangen, deels als gevolg van de vastzittende woningmarkt. Binnen dit domein is vooral Oost-Groningen een krimpgebied. Naar verwachting neemt de bevolking hier tot 2040 af met minimaal 12,5% en daalt het aantal huishoudens naar verwachting met 5%. In Zuidoost-Friesland en Oost-Drenthe is sprake van zogeheten anticipeergebieden: gebieden waar de bevolking minder snel daalt dan in krimpgebied; naar verwachting met ten minste 2,5% minder huishoudens tot 2040.

Krimpregio's bieden zowel kansen als bedreigingen. Aan de ene kant kunnen nestgelegenheden verdwijnen door bijvoorbeeld sloop, aan de andere kant ontstaat mogelijk meer ruimte voor de inrichting van (openbaar) groen waar vogels kunnen schuilen of voedsel kunnen vinden. Investerings in krimpgemeenten gaan mogelijk eerder naar voorzieningen als scholen en ziekenhuizen en pas in tweede instantie naar ruimtelijke ontwikkeling en daarmee openbaar groen. Particulieren met een vogelvriendelijk(e) tuin of erf kunnen in dit domein dan ook een extra groot verschil maken.

Behoud en beheer

Erven in Drenthe, waaruit het grootste gedeelte van dit domein bestaat, worden vaak gekenmerkt door bosjes, houtwallen, poelen en boomgaarden. Deze zijn voor vogels belangrijk en het is dan ook cruciaal om deze landschapselementen te behouden.

De huismus is een van de meest uitgesproken soorten die baat hebben bij vogelvriendelijke tuinen én nestplaatsen in gebouwen.

Wenkende perspectieven

Biodiversiteit als wapen tegen de eikenprocessierups

Geen ander voorbeeld illustreert zó goed het belang van Basiskwaliteit voor natuur als de aanpak van de eikenprocessierups in het Drentse dorp Wapserveen. Een soort kan tot plaagsoort worden wanneer de balans zoek is (en daarmee de Basiskwaliteit niet op orde). De eikenprocessierups heeft de afgelopen paar jaar voor de nodige jeuk en overlast gezorgd, zeker in dit domein, waar de eikendichtheid het grootst van Nederland is. Duizenden planten werden aangeplant om het gebied aantrekkelijk te maken voor de natuurlijke vijanden van de eikenprocessierups.

Regionale media omschreven de aanpak wordt door de als ‘het succes van Wapserveen’. Gedurende drie jaar is er onderzoek gedaan en via een boermarke (Drenths landsbouwnootschap) worden de resultaten en tips landelijk gedeeld. Het belangrijkste, aldus de voorzitter van de boermarke: ‘Draagvlak creëren. Want om, net als Wapserveen, een afname van 80% in het aantal eikenprocessierupsen te realiseren, is het letterlijk alle hens aan dek. Dat begint al met boeren, dat zij accepteren dat kruiden en onkruid in de berm mogen bloeien. Veel mensen willen een strak talud of een strakke berm. Dat is eigenlijk funest voor de bestrijding van de eikenprocessierups’. Naast bermen en ander openbaar groen dragen natuurlijk ingerichte tuinen ook sterk bij aan het aantrekken van natuurlijke vijanden van de plaagrups. Dit zijn niet alleen zo’n 15 vogelsoorten, maar ook insecten, spinnen en vleermuizen. Zorg daarom voor een rijke variatie aan bloeiende planten zodat er het hele jaar door wat bloeit en de natuurlijke vijanden zich welkom voelen in de tuin. Wanneer het leefgebied geschikt is (gemaakt) voor vogels kunnen aanvullend nestkasten worden opgehangen voor bijvoorbeeld de koolmees, die graag een eikenprocessierupsje meepikt. Door deze Basiskwaliteit in tuinen, erven en openbare ruimte te realiseren, staan we samen sterk tegen mogelijke plaagsoorten zoals de eikenprocessierups.

Levend dorp

De provincie Drenthe geeft een speciale vermelding aan het dorp Orvelte. In dit kleinschalig dorpslandschap liggen de boerderijen tussen oude eiken met poelen, sloten en kleine bosjes. De ruige hoekjes bieden plek aan marterachtigen, zoals bunzing en wezel. In de houtwallen en struiken broeden gekraagde roodstaart en bonte vliegenvanger. In holen en oude boerderijen vinden uilen en zwaluwen een nestplaats. Een dorp om te koesteren.

